

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

22 - 1976

LEIDEN
1977

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Horemheb voor de tafel met broden, afgebeeld op een van de „montants de porte” van zijn Memphitische graf. Aan zijn voorhoofd de uraeus, later aangebracht, toen hij farao was geworden, om hem in een koning en god te transformeren. Zie het artikel van H. D. SCHNEIDER, 'Het Memphitische graf van Horemheb', elders in dit nummer.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 25.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 12,50. Hiervoor ontvangen zij Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no 45.18.09.009. Redactie Phoenix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Het Memphitische graf van Horemheb (fig. 1-25)	H. D. SCHNEIDER	3
Van Dan en Berseba (fig. 26-30)	C. H. J. DE GEUS	36
De Griekse weergave van korte Egyptische dodenteksten (fig. 31-34)	J. QUAEGBEUR	49
Recente opgravingen op de westelijke heuvel van het oude Jeruzalem (fig. 35-39)	J. L. BLOK-v. D. BOOGERT	60
Het goud en het zout. Nota over de ekologie van een gebied in het oude Syrië (fig. 40)	R. TEFNIN	74
De Aramese tekst uit Deir 'Alla (fig. 41-42)	J. HOFTIJZER	84
Boekennieuws	(M. HEERMA VAN VOSS, C. H. J. DE GEUS, K. R. VEENHOF, J. H. CROUWEL)	92

HET MEMPHITISCHE GRAF VAN HOREMHEB

Een tussentijdse balans van het Brits-Nederlandse opgravingsonderzoek in de necropolis van het Nieuwe Rijk te Sakkara *)

1. VOORSPEL

Eind november 1827 ontving Professor REUVENS — de eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en grondlegger van de Nederlandse Egyptologie —, bezoek van een zekere JEAN BARTHOU. Het doel van dit bezoek was een gesprek over de eventuele aankoop door Nederland van de verzameling Egyptische voorwerpen van GIOVANNI D'ANASTASY, een handelsman van Armeense afkomst, die, als consul-generaal, Zweden en Noorwegen vertegenwoordigde bij de toenmalige onderkoning van Egypte Mehemet Ali. REUVENS interesseerde zich al geruime tijd voor deze collectie en hij was, indien een redelijke prijs overeen gekomen kon worden, zeker van plan om zijn nog in opbouw zijnde museum er mee te verrijken. BARTHOU was één van D'ANASTASY's agenten. Niet alleen was hij nauw betrokken geweest bij diens „opgravingen” en had hij in het voetspoor daarvan ook zèlf Egyptische oudheden verzameld ¹⁾, ook had hij de opdracht om door middel van de kanalen van de Italiaanse kunsthandel D'ANASTASY's gigantische collectie aan de meest biedende te verkopen.

Evenals andere grote diplomaten-collectionneurs uit die tijd, had D'ANASTASY zijn antiquiteiten op verscheidene plaatsen in Egypte aan het licht gebracht, veelal onder duistere omstandigheden, zij het ook met de officiële of stilzwijgende goedkeuring van Mehemet Ali zelf. Over de vondstomstandigheden van deze voorwerpen is zo goed als niets bekend, omdat men zich daar toen nog nauwelijks voor interesseerde: in de eerste plaats ging het om de kunst- en financiële waarde van de opgegraven stukken. Het was dan ook voor de wetenschapsman REUVENS van het grootste belang dat hij uit BARTHOU's mond kon optekenen dat een groot gedeelte van D'ANASTASY's verzameling, met name de beelden en reliëfs, uit dezelfde context afkomstig waren: de begraafplaats van de oude hoofdstad Memphis, bij het tegenwoordige dorp Sakkara. Na een lange onderhandelingsprocedure werd de Collectie D'ANASTASY ten slotte voor het Leidse museum aangekocht en arriveerde zij op Nieuwjaarsdag 1829 in Leiden.

*) De publicatie van onderstaand artikel en beeldmateriaal geschiedt met instemming van de Egypt Exploration Society te Londen en het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het *copy right* van de hier afgedrukte foto's en kaarten berust uitsluitend bij genoemde instanties. Tenzij anders is vermeld, zijn de foto's van de schrijver. De kaart van K. FRAZER (Fig. 1) is aan deze publicatie aangepast en getekend door J. CASPERS.

¹⁾ De collectie van BARTHOU is via de Belgische koopman DE LESCLUZE in 1826 voor het Rijksmuseum van Oudheden aangekocht.

BARTHOU's informatie, door REUVENS vluchtig op een stukje papier vastgelegd, wordt bevestigd door een paar andere documenten uit dezelfde tijd; maar eerst door opgravingsonderzoek in de tweede helft van de 19e eeuw en overtuigender nog door de jongste opgravingscampagne in Sakkara — het onderwerp van dit artikel —, kan men thans het oude „jachtgebied” van de diplomaten in Sakkara nader localiseren.

Uit verscheidene gegevens blijkt dat de archeologische exploratie van Egypte, in de eerste decennia van de vorige eeuw, in team-verband is uitgevoerd en dat men onderling stukken ruilde. Deze compromissen waren het gevolg van de enorme concurrentiestrijd tussen de belanghebbenden. Zo komt het dat talrijke objecten uit dezelfde graven in vele verschillende collecties zijn terecht gekomen. Samen met de consul-generaal van Oostenrijk, DI NIZZOLI, exploreerde D'ANASTASY bij voorbeeld het graf van Amenhotep-Huy, een hoge abtenaar onder Amenhotep III. Zelf liet D'ANASTASY een aantal beelden uit de graven van Maya, Raia, Hormin en Ptahmose verwijderen en de schitterende kapel van Pa-aten-em-heb (bekend door zijn scène met de blinde harpenaar) ontmantelen. Het meest flagrante voorbeeld van gecombineerd schatgraverswerk is het graf van generaal Horemheb. Hieruit werd, eveneens in de eerste jaren van de 19e eeuw, een serie prachtige reliëfs weggebroken, die kort daarop via de kunsthandel over heel Europa zijn verspreid. In deze actie hebben vooral de Engelse diplomaat SALT en diens lijfarts CIMBA de hand gehad, maar ook DI NIZZOLI, D'ANASTASY en zijn andere agent, CASTIGLIONE, hebben er een rol bij gespeeld. Met de Collectie CIMBA geraakten in 1827 de twee grootste reliëfs in Nederlands bezit. Op één daarvan is de bekende voorstelling van Horemheb's huldiging te zien.

Op grond van stijlkenmerken en inscripties is het zeker dat de monumenten die door D'ANASTASY en zijn tijdgenoten in Sakkara zijn gevonden, alle uit hetzelfde gebied afkomstig zijn en min of meer uit dezelfde periode stammen. De personen die in de inscripties als eigenaars van de graven worden aangeduid, behoorden tot de élite van Memphis onder de laatste faraos van de 18e dynastie en de eerste faraos van de 19e Dynastie (ca 1300 v. Chr.). Na het noodlottige bewind van Achnaton in Thebe en Amarna werd de regering van het land naar het Noorden overgeplaatst. Onder Toetanchamon werd Memphis opnieuw de hoofdstad. De ambtenaren die onder hem en zijn directe opvolgers Ay en Horemheb, en ook onder de eerste Ramessidische heersers Ramses I, Sethi I en Ramses II deel uitmaakten van de regerende kaste, zijn in de woestijn ten Westen van Memphis begraven.

Pas in 1842 vond voor 't eerst wetenschappelijk onderzoek plaats op hetzelfde terrein waar D'ANASTASY en anderen hun slag hadden geslagen. Op voorspraak van D'ANASTASY kreeg de Duitse geleerde RICHARD LEPSIUS

toestemming om in Egypte opgravingen te doen en het is wel zeker op zijn aanraden dat de Duitser zich opnieuw met het belangrijkste van de vroeger al ontdekte graven bezig houdt, het graf van Maya, rijksbouwmeester en directeur van het schathuis onder Toetanchamon, Ay en Horemheb. Voor het eerst wordt een graf in de begraafplaats van het Nieuwe Rijk bij Mem-

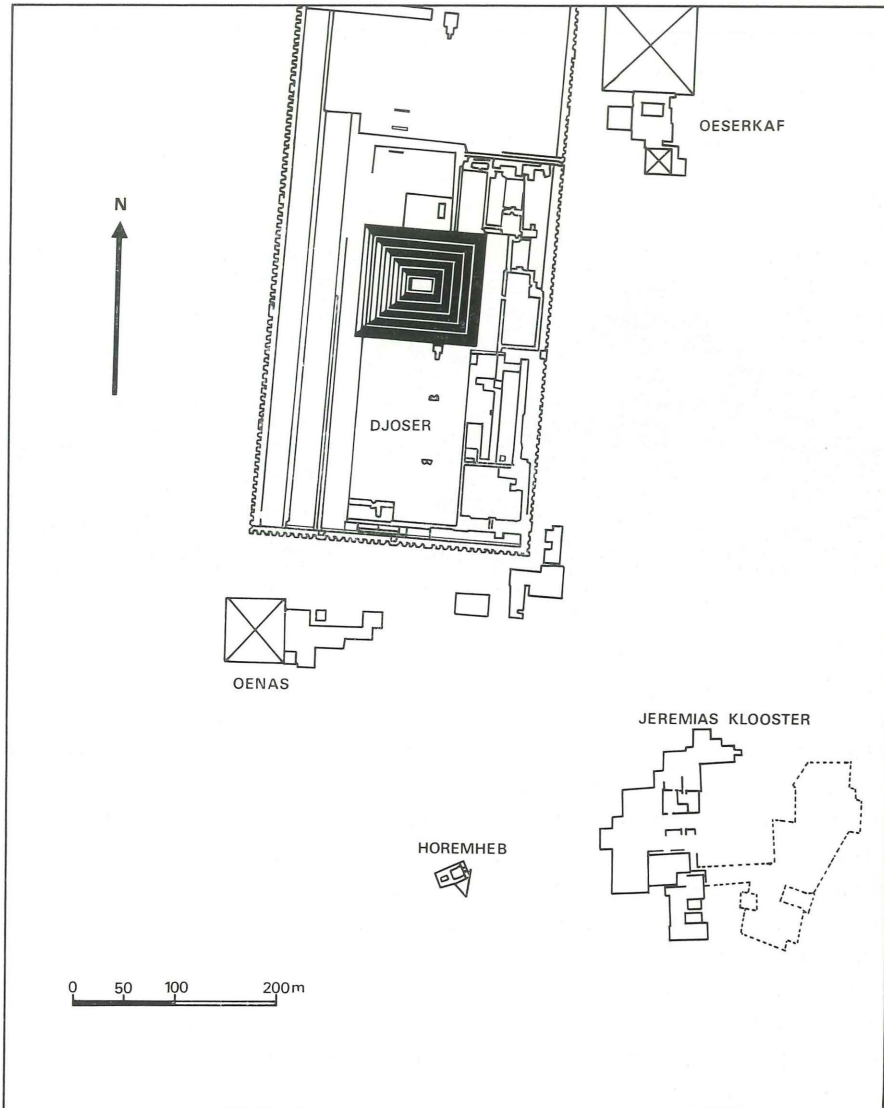

Fig. 1. De ligging van het opgravingsterrein ten opzichte van de Piramiden van Djoser en Oenas en van het Klooster van Jeremias.

phis op een kaart vast gelegd en worden de wandreliëfs daarin in facsimilé gepubliceerd²⁾. Toch gaat het nog maar om een gedeelte van Maya's graf — alleen de rechthoekige hof met zuilen en wandreliëfs; aan de grafkapellen en grafschachten is LEPSIUS niet toegekomen.

Het terrein waarin LEPSIUS, behalve Maya's graf ook nog een viertal andere grafmonumenten localiseerde, ligt ten Zuiden van de Piramide van Zoser (Fig. 1). In het Noorden wordt het begrensd door de toegangsweg van de Piramide van Oenas, in het Westen door andere grafvelden en piramiden uit het Oude Rijk en in het Zuiden door een uitgestrekte *wadi* zonder voor het oog zichtbare sporen van bebouwing. Naar het Oosten loopt dit terrein vermoedelijk door tot aan de rand van het woestijnplateau, waar later het Koptische klooster van Apa Jeremias verrees.

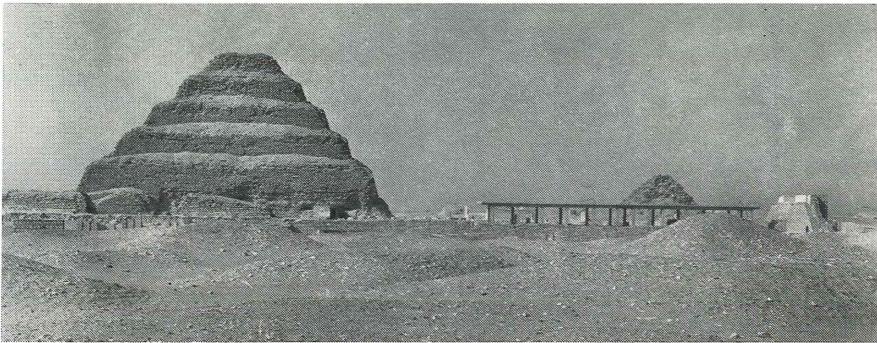

Fig. 2. Het opgravingsgebied vóór de aanvang van de opgravingen.

In de fundamenten van dit klooster zijn in 1908 door QUIBELL tientallen blokken met reliëfs gevonden, die door de monniken als bouw materiaal uit de naburige Nieuwe Rijks graven (o.a. dat van Maya) waren weggesleept. Het gebied ziet er uit als een maanlandschap (Fig. 2). De heuvels erin zijn voor een deel de zandstorten van het 19e eeuwse graafwerk, maar vooral de ondergestoven kleistenen muren en dakgewelven van grafgebouwen; daar tussen bevinden zich talrijke, grote rechthoekige kuilen in het zand. Vergelijking met LEPSIUS' plattegrond en profiel van Maya's graf wekt het vermoeden dat deze depressies de rechthoekige binnenhoven van ondergestoven grafcomplexen zijn.

Ongeveer 20 jaar na LEPSIUS stelde de Franse archeoloog MARIETTE belangstelling in dit deel van Sakkara. Ca 1861 ontdekte zijn assistent LUIGI VASSALLI daar onder meer het graf van de burgemeester van Memphis, Tun-

²⁾ H. D. SCHNEIDER, 'Maya l'amateur de statues', *Bul. de la Soc. franç. d'Égyptologie* 69 (Mars 1974), 20-48; E. GRAEFE, 'Maya, Architekt des Haremhab', *Göttinger Miszellen* 16 (1975), 9-14; R. HARI, *Orientalia* 43 (1974), 153-161.

roy, bekend om de zgn. „koningslijst van Sakkara³⁾). Kort daarop, in ieder geval niet later dan 1864, en er vlakbij, stuitte VASSALLI op het al eerder ontdekte graf van generaal Horemheb. In zijn gids bij de monumenten in het archeologisch museum te Boulaq, uit 1864, merkt MARIETTE op: „À côté des tombeaux de Tounar-i, de Ptahmès, et d'autres fonctionnaires memphites de la dixième dynastie existent les ruines de l'édicule funéraire d'un autre personnage du rang le plus élevé, nommé Hor-em-heb. Une salle de cet édicule était soutenue par huit petites colonnes unies sur lesquelles étaient comme attachés, à hauteur d'homme, des petits panneaux rectangulaires. Ce sont quatre de ces tableaux, sauvés de la destruction des colonnes, que nous offrons ici aux visiteurs"⁴⁾.

In het door MASPERO uitgegeven werk „Monumens divers" beeldt MARIETTE behalve de hierboven bedoelde „tambours de colonne" ook twee „montants de porte" af, die ieder met vier kolommen hiërogliefen en met een afbeelding van Horemheb voor de tafel met broden zijn versierd⁵⁾. De „tambours" zijn inderdaad door MARIETTE naar Boulaq en later naar het museum in Cairo overgebracht, maar van de „montants" ontbrak elk spoor, zodat men wel moest aannemen dat zij in situ zijn gecopieerd.... Pas in 1955 komt hetzelfde terrein wederom in het nieuws door de ontdekking van het rood-granieten beeld van de Ramessidische wezir (Pa-)Rahotep. Dit beeld is thans opgesteld vlak bij het „ticket-office" van Sakkara⁶⁾.

Terugblikkend op de opgravingsgeschiedenis van de Nieuwe Rijkssector van de necropolis van Memphis, kan men vaststellen dat van systematisch onderzoek nooit sprake is geweest. Op enkele uitzonderingen na zijn de stukken in de musea uit gedeeltelijk uitgegraven gebouwen afkomstig. LEPSIUS' vluchtige onderzoek bewijst dat zijn voorgangers, maar ook hij zelf en zijn opvolgers, eclectisch te werk zijn gegaan. Modern opgravingswerk in Egypte heeft voldoende bewezen dat voor het opgraven van een omvangrijk grafveld als dit honderden arbeiders nodig zijn; alleen dan kan men de enorme zandmassa, die zich in de loop der tijd boven de graven heeft opgehoopt, de baas.

2. PROGRAMMA

Het belang van wetenschappelijk onderzoek in de Memphitische begraafplaats van het Nieuwe Rijk voor onze kennis van de overgangperiode tussen de Amarna-tijd en de regering van Ramses II is evident. Alleen door syste-

³⁾ Zie MASPERO's inleiding by A. MARIETTE, *Monumens divers* (1889), 18.

⁴⁾ A. MARIETTE, *Notice des principaux monuments exposés dans les galeries provisoires du Musée d'Antiq. Ég. de S.A. le Vice Roi à Boulaq* (Alexandrie 1864), 251, no 74-77.

⁵⁾ A. MARIETTE, *Monumens divers* (1889), 25, Pln 74, 75.

⁶⁾ J. LECLANT, *Orientalia* 25 (1956), 256; H. DE MEULENAERE, *Cbr. d'Ég.* 41 (1966), 223.

matisch uitgevoerde opgravingen in dit terrein kunnen antwoorden worden verwacht op de vele vragen op historisch, kunsthistorisch en godsdienstig gebied, die het tot op heden bekende en uit zijn oorspronkelijke archeologische verband losgemaakte materiaal aan ons stelt. Daarmee zou met name aan de Leidse collectie een totaal nieuwe dimensie worden toegevoegd, die haar waarde voor de wetenschap en voor het grote publiek in hoge mate zou vermeerderen. Vanaf 1952, toen hij zijn eerste bezoek aan dit terrein bracht, heeft Prof. KLASENS, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, daar herhaaldelijk op gewezen. De Leidse belangstelling bleek overeen te komen met die van Dr. GEOFFREY T. MARTIN, één van de „field directors” van de „Egypt Exploration Society” te Londen, en een goed kenner van de Amarna en Post-Amarna periode. In het licht van de traditionele samenwerking tussen museum en EES (die overigens al vanaf de jaren 30 in Sakkara werkzaam is), lag het voor de hand om gezamenlijk een expeditie op te zetten, onder leiding van Dr. MARTIN. De staf is half Brits, half Nederlands en de kosten worden door beide partijen gelijkelijk gedeeld⁷⁾. De ongeveer 100 Egyptische werkkrachten zijn afkomstig uit Kuft, Abusir en Sakkara.

Als uitgangspunt voor het project werd de localisering voorgesteld van de vijf door Lepsius beschreven en vermelde graven. Na goedkeuring door de Egyptische autoriteiten en in volledige samenwerking met de Egyptische Oudheidkundige Dienst, onder supervisie van Z. E. Dr. GAMAL MUKHTAR en te velde vertegenwoordigd door Dr. ALI EL-KHOULI en de heer SAID EL-FIKEY, werd in januari 1975 begonnen met de opsporing van het graf van Maya (Lepsius No 27).

3. DE ONTDEKKING EN IDENTIFICATIE VAN HET GRAF VAN HOREMHEB⁸⁾

Met behulp van de kaart van LEPSIUS en het moderne kompas werd een plaats geselecteerd die ongeveer samenviel met een rechthoekige depressie van het type zoals hierboven is beschreven. De Koptische scherven aan de oppervlakte moesten afkomstig zijn van het nabij gelegen Jeremias klooster.

⁷⁾ Leden van de vaste staf, behalve Dr. MARTIN en de schrijver, zijn: K. J. FRAZER voor terreinverkenning en kartografie, C. J. EYRE (Oxford) voor fotografie en papyri, M. J. RAVEN en R. VAN WALSEM, beide voor de duur van de opgravingen in dienst van het RMvO en belast met de bestudering en publicatie van het aardewerk in samenwerking met Miss J. D. BOURRIAU (Fitzwilliam Museum, Cambridge).

⁸⁾ Tot op heden verschenen literatuur over de opgraving: H. D. SCHNEIDER, 'Na 3300 Jaar: het graf van Horemheb geopend', *NRC-Hblad* CS 232 (21.3.1975); Dr. G. T. MARTIN, 'Discovery of the Memphite Tomb of Horemheb', *Illustr. London News* No 6925 (Aug. 1975), 73-75; H. D. SCHNEIDER, 'Horemheb na 33 eeuwen nog een groots monument', *NRC-Hblad* CS 288 (23.5.1976); Dr. G. T. MARTIN, 'Captors and Prisoners in Horemheb's tomb', *ILN* No 6936 (July 1976), 61-62; in druk of in voorbereiding zijn Dr. MARTIN's voorlopige rapporten in de *Journal of Egyptian Archeology (JEA)* 62 (1976) en 63 (1977).

Na een week graven werden de contouren zichtbaar van een groot faraonisch bouwwerk en bestond er nauwelijks meer twijfel over dat dit de buitenmuren van een grote hof waren van een zelfde type als de zuilenhof van Maya. Ter versteviging van de kleistenen muren hadden de bouwers enige tientallen blokken met reliëfs uit het Oude Rijk gebruikt. Afgaande op de stijl van deze reliëfs, moet het graf waar zij uit zijn weggehaald, niet ver van de

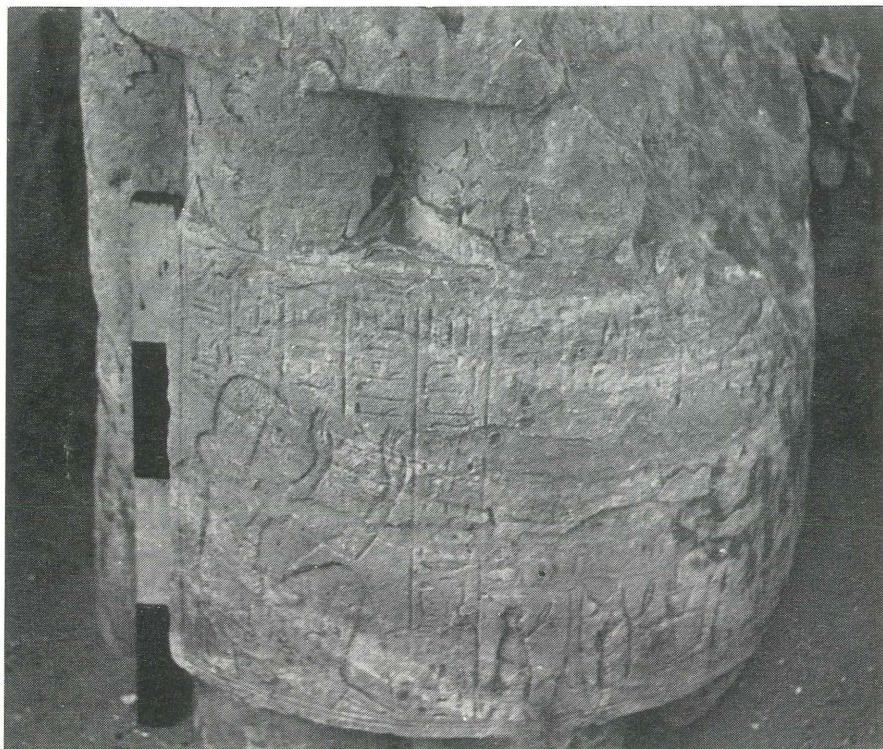

Fig. 3. Reliëfpaneel met afbeelding, titels en naam van Horemheb, op de eerst-ontdekte zuil van de Grote Binnenhof.

„causeway” van de Piramide van Oenas hebben gelegen. Een fragment draagt de naam van de „gouverneur van het Zuiden, Min-nofer”, mogelijk de eigenaar van de grote rood-granieten sarkofaag in het Museum van Oudheden, uit de Collectie d'ANASTASY. Dergelijke usurpaties zijn niet ongebruikelijk in het Oude Egypte.

De eerste aanwijzing voor wie het graf bestemd was geweest werd gevonden op een zuil (Fig. 3). Op het rechthoekige beeldhouwde paneel waarmee deze zuil is versierd, is een man zichtbaar, in aanbidding geknield voor de god Osiris. Boven deze figuur, in vier kolommen hiërogliefen, staan

zijn titels en naam: „de prins en graaf, de grote generaal Horemheb”. Niet de naam en titels van Maya dus, maar die van zijn meester, de grote generaal en latere koning Horemheb („Horus is in feeststemming”). Kort daarop volgde een tweede inscriptie die deze identificatie bevestigde: het al lang verdwenen en zelfs al opgegeven en in de literatuur zo dikwijls besproken Memphitische graf van Horemheb was terug gevonden. De reliëfs die in de 19e eeuw daaruit waren verwijderd, vormden, afgezien van enige passages in zijn latere kroningsdecreet, de enige bronnen over Horemheb's ambtelijke carrière vóór hij, ca 1335 v. Chr., na de korte regering van Ay, Toetanchamon opvolgde⁹⁾. Of hij al onder Achnaton hoge ambten bekleedde is onzeker, maar wel waarschijnlijk. In ieder geval rees zijn ster onder Toetanchamon. Onder deze koning en onder Ay waren zijn voornaamste titels „oppercommandant van het leger”, „regent” en „plaatsvervanger des konings”. Het was niet meer dan vanzelfsprekend dat hij als troonopvolger werd aangemerkt. Toen hij zelf farao werd, liet hij in de Vallei der Koningen bij Thebe een koningsgraf maken. Dit graf, dat door Maya is gemaakt, werd in 1908 door DAVIES ontdekt. De bouw van het particuliere graf te Memphis is onder Toetanchamon begonnen, vermoedelijk direct nadat de regering naar Memphis was overgeplaatst. De opgraving heeft bewezen dat het nimmer is voltooid. Tevens is komen vast te staan dat dit bouwwerk, toen het door Horemheb als graf was opgegeven, mogelijk nog onder hem, maar zeker onder de eerste Ramessiden een andere functie heeft gekregen.

In het hierna volgende zal aandacht worden besteed aan de belangrijkste resultaten van de eerste twee opgravingsseizoenen. Achtereenvolgens komen aan de orde: de architectuur van het gebouw; de belangrijkste reliëfs in de Grote Binnenhof en in de „Beeldenzaal” (Seizoen 1975); de Kleine Binnenhof en de Kapellen (Seizoen 1976); vondsten uit latere perioden. Voor alle interpretaties die hierbij terloops worden vermeld is uitsluitend de schrijver verantwoordelijk; zij moeten echter als voorlopig worden aangemerkt, omdat de opgraving nog niet is voltooid. Eerst na de exploratie van een vijftal schachten en de daarbij te verwachten ondergrondse ruimten, — het volgende seizoen —, en na de integrale bestudering van al het materiaal, zal een definitieve balans van de opgravingsresultaten opgemaakt kunnen worden.

4. ARCHITECTUUR

Na twee seizoenen graven is thans het bovengrondse gedeelte van het Memphitische graf van Horemheb geheel uitgegraven. De structuur van het

⁹⁾ Voor een bespreking en reconstructie van het graf zie de dissertatie van R. HARI, *Horemheb et la reine Mouinedjemet* (1964), 69-128.

gebouw is als die van een Egyptische tempel; (zie de foto in Fig. 4 en de plattegrond in Fig. 5). Het graf is ongeveer 52 meter lang en 20 meter breed. De muren zijn 3 tot 4 meter hoog, terwijl de toegangspartij, een

Fig. 4. Het Memphitische graf van Horemheb.

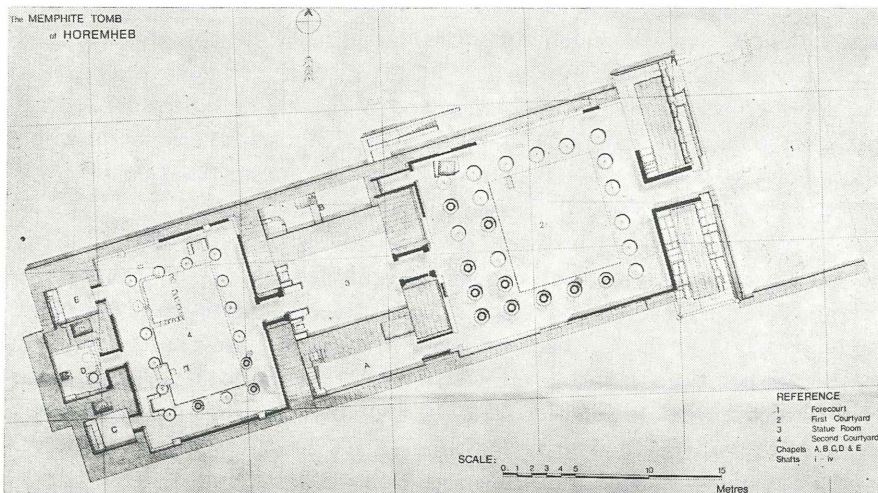

Fig. 5. Plattegrond van het graf van generaal Horemheb (door K. J. FRAZER).

monumentale pyloon, 4.5 meter hoog is. Het gebouw is Oost-West georiënteerd en rust direct op de zand en grindlaag, waarmee de woestijnrots hier tot op een diepte van ongeveer 1 meter is bedekt. Vanuit een grote voorhof (1) betreedt men, via de pyloon, een grote binnenhof met kolonnaden rondom (2). Van de 24 papyrusbundelzuilen staan er nog 10 gedeeltelijk overeind en van de overigen zijn de cirkel-vormige bases nog aanwezig, behalve één. In de N-W hoek van deze hof bevindt zich een schacht, die op een diepte van ongeveer 12 meter toegang verschaft tot een aantal in de rotsbodem uitgehakte vertrekken (Schacht I). Het dekblok van deze schacht werd oorspronkelijk gedeeltelijk aan het oog onttrokken door de basis van een zuil, welke thans ontbreekt, maar waarvan de afdruk nog op de vloer zichtbaar is. Tussen de middelste twee zuilen van de Noord- en Zuid-kolonnaden waren kleine schrijnen gebouwd voor stèles of beelden. De verzonken vloer van het onoverdekte middengedeelte van de hof helt geleidelijk naar het midden toe af en loopt tegelijk ook naar het Noorden af. Op deze manier konden de winterregens naar een goot worden afgevoerd onder de vloer van de Noord-kolonnade. Aan de Westzijde van de Grote Hof bevinden zich drie ruimten. Deze waren vroeger met gewelfde daken bedekt. De wanden van de middelste vertonen nog sporen van een beschilderde pleisterlaag. Deze ruimte (3) heeft vermoedelijk speciaal als Beeldenzaal gefunctioneerd en geeft toegang tot een tweede, kleinere, binnenhof. Links en rechts wordt deze „Beeldenzaal” door twee kapellen of magazijnen geflankeerd (Kap. A en B). Beide zijn witgepleisterd en hebben in de Late en Koptische Perioden als begraafplaats en woning dienst gedaan.

Vanuit de „Beeldenzaal” komt men in de Kleine Binnenhof (4). Ook deze hof heeft aan alle zijden zuilengaanderijen. Van de 16 zuilen, die hier hebben gestaan, is er nog één geheel intact. In de N-W hoek van het verlaagde vloergedeelte in het midden bevinden zich de onderste blokken van een klein bouwwerk dat, waarschijnlijk in de Koptische Periode als woonplaats heeft gediend. Deze „shelter” is boven op een met zand en puin volgestroomde schacht gebouwd. Tussen en achter de zuilen staan twee schrijnen voor beelden en het voetstuk van een beeldengroep. Aan de Westzijde van de hof liggen wederom drie kapellen. De middelste is de hoofdkapel van het graf (Kap. D), bestemd voor de cultus van de grafeigenaar(s). Deze ruimte is vierkant. In de vloer verzonken ligt nog de basis van een zuil, die samen met een tweede, thans verdwenen, exemplaar het dak heeft gedragen. Het is niet uitgesloten dat dit dak bekroond is geweest met een kleine kleistenen piramide. In de twee kapellen (C en E) aan weerszijden hiervan staan de podia en stenen omlijstingen van stèles. De stèle uit de rechter kapel bevindt zich in Leningrad en is afkomstig uit de collectie van de reeds eerder

genoemde CASTIGLIONE ¹⁰). In de muren tussen de kapellen zijn schachten uitgespaard die tot op een nog niet nader bepaalde diepte in de rots verdwijnen (Schachten II en III). Alle vloeren van het gebouw en van de voorhof bestaan uit kalkstenen platen. De muren zijn van grijze in de zon gedroogde kleisteen en waren aan de binnenkant bedekt met kalkstenen blokken, die grotendeels met reliëfs waren versierd. Ook de vleugels van de pyloon zijn van kalksteen, maar zijn extra versterkt met een mantel van blokken welke gedeeltelijk afkomstig zijn van een graf uit de vijfde Dynastie (zie boven). Met uitzondering van de hoekpilasters en de binnenzijde van de rechter vleugel is de pyloon onversierd. In de façade zijn architectuurfragmenten uit het Zosercomplex verwerkt. De trap parallel aan de Noord-muur van het graf hoort bij een grafcomplex uit de Ramessidische tijd.

5. RELIËFS IN DE GROTE BINNENHOF EN DE „BEELDENZAAL”

Van de reliëfs op de muren van het graf zijn nog grote gedeelten bewaard. Met name op de wanden van de twee binnenhoven. Alle voorstellingen zijn aangebracht op rechthoekige blokken kalksteen van verschillende grootte. Deze blokken zijn op elkaar gestapeld en worden door een dunne grijs-roze mortel op hun plaats gehouden. Talrijke blokken of fragmenten daarvan zijn los op de vloeren, aan de voet van de wanden maar ook op verschillende niveaus in de ca 5 meter dikke zandvulling van het graf aangetroffen. Verscheidene van deze losse vondsten konden in hun oorspronkelijke positie aan de wanden worden teruggebracht, anderen wachten nog op relocatie. Ook voor een aantal reliëfs, aanwezig in buitenlandse collecties, is het, dankzij het speurwerk van Dr. MARTIN gelukt om hun vroegere plaats in het graf vast te stellen. Van alle reliëfs, zowel ter plaatse als ook die afkomstig zijn uit de 19e eeuwse collecties, ontbreken de bovenste registers of deze zijn van hun top beroofd ¹¹). Dit betekent dat vóór het graf in de 19e eeuw is ontdekt, de bovenste blokken al waren verwijderd.

De bijna 15 meter lange Noord-wand van de Grote Hof is bijna geheel van reliëfs ontdaan. De dikke laag grijze mortel waarmee zij tegen de kleistenen muur waren bevestigd is nog aanwezig (Fig. 6). Slechts één fragment is nog overgebleven. Daar zijn een paar ronde geel gekleurde broden op te zien ¹²). Dergelijke broden vindt men ook op een hier vlakbij, losgevonden,

¹⁰) Stèle Leningrad 1061. In kleur afgebeeld in N. LANDA — I. LAPIS (ed. B. PIOTROVSKY), *Egyptian Antiq. in the Hermitage* (1974), No 44. Zie HARI, *op cit.*, 70, 96, Pl. 15 en fig. 29.

¹¹) Een uitzondering vormt een onderdeel van de hier beneden te bespreken Oost-wand in de Kleine Hof.

¹²) Tot dezelfde scène behoren in ieder geval twee, mogelijk nog meer blokken in het Museo Civico te Bologna (No 1886), HARI, *op cit.*, Pl. 16.

Fig. 6. De Grote Binnenhof met de Noord-wand. Tussen de twee middelste zuilbases, bovenaan, bevindt zich de afvoergoot.

Fig. 7. Gedeelte van een reliëf met afbeeldingen van voedselvoorraden (foto C. EYRE).

reliëf met een afbeelding van een groep mannen met voedselvoorraden (Fig. 7). In de inscriptie wordt verzekerd dat de voorraad vlees, broden en koeken geen grenzen kent. Verder worden goud, zilver en kledingstukken vermeld. Wij hebben de indruk dat dit fragment en ook de voorstelling van een militair kampement — in een duidelijk op Amarna geïnspireerde tekenstijl —, onderdelen zijn van een grote groep wereldlijke scènes, waarin de expeditie van Horemheb naar Palestina en diens terugkeer daarvan, de hoofdthemas zijn. Het soldatenleven in de woestijn, de aanvoer en magazinerings van in Palestina verworven tributa en de aankomst van de generaal bij het paleis, zijn, breed uitgemeten op de Noord-wanden en misschien ook op de binnenzijde van de Noord-vleugel van de pyloon, afgebeeld geweest. Het hoogtepunt van dit beeldverhaal bevindt zich op één van de twee, reeds veelvuldig gepubliceerde Leidse tableaux. Horemheb staat onder het Raam der Verschijningen en deelt het koninklijk paar mee dat de Aziatische opperhoofden hun onderwerping komen aanbieden. Deze vorsten staan en liggen achter de generaal en zijn, nog geheel volgens de principes van de Amarna-kunst, overdreven realistisch uitgebeeld: zij ruiken de aarde, zoals de Egyptische teksten wel zeggen, volledig overgeleverd aan de genade van de Egyptische koning. Op het Weense fragment, dat aan de Leidse blokken past wordt de naam van deze koning genoemd. Na collationering van de cartouche door Dr. MARTIN is het thans zeker dat daarin de naam van Toetanchamon (*Nebcheperoe-re*) heeft gestaan, maar dat daar over heen later de koningsnaam van Horemheb (*Djeser-cheperoe-re*) is aangebracht. Op grond van het gegeven dat geen van de andere wanden in het graf de restitutie van het grote Leidse reliëf, qua thematiek, stijl en afmetingen, toestaat, mag men aannemen dat het op de Noord-wand heeft thuis gehoord.

De reliëfs op de Zuid-wand vertonen alle stadia van productie en de scènes zijn met grote tussenruimten op de wand geprojecteerd. Aan deze reliëfs werd blijkbaar nog gewerkt toen Horemheb de troon besteege en opdracht gaf om het werk stil te leggen. Bij het aanbrenge van de scènes is men van West naar Oost gegaan. Een van de bijna voltooide reliëfs, ongeveer halverwege op de wand, toont wederom het Raam der Verschijningen (Fig. 8). Helaas is het koninklijk paar verdwenen, maar de jubelende buitenlandse volken, onder meer vertegenwoordigd door Nubiërs, zijn nog aanwezig. Op het meest Oostelijke deel van de wand ziet men nog de voorschets van een reliëf, in rode en zwarte lijnen. Het stelt een processie van buitenlanders en Egyptenaren voor, die kennelijk op weg zijn naar het paleis. Hieronder, maar buiten de kaderlijn en zonder enig verband met de rest van de geplande voorstellingen, is een prachtige schets in rode oker van een paard.

Het Westelijk gedeelte van de Zuid-wand is totaal van versieringen ont-

daan. Dit muurgedeelte is vermoedelijk met voltooide reliëfs bekleed geweest. In dit verband vestigen wij de aandacht op één van de meest interessante en mooiste blokken, die in de zandvulling van de Grote Hof zijn teruggevonden. Het stuk is in tweeën gebroken en misschien van de Zuid-

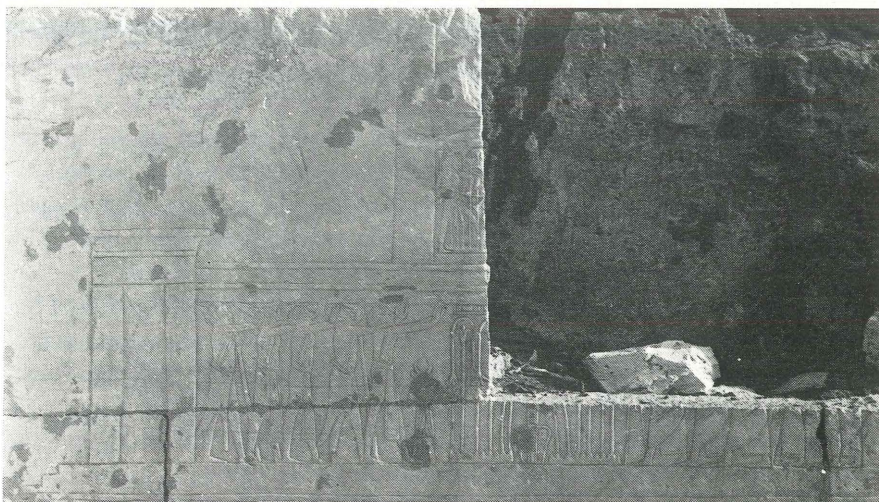

Fig. 8. Paleisscène met het Raam der Verschijningen. Zuid-wand Grote Binnenhof.

Fig. 9. Huldigingsceremonie uit de Grote Binnenhof (foto C. EYRE).

wand afkomstig (Fig. 9). Links ziet men een hoge beambte, omhangen met het goud van eer en door twee dienaren ondersteund. Hij is realistisch, wel haast portretmatig voorgesteld als een man op middelbare leeftijd, met een hoekige neus, vlezige wangen en een gezet figuur. Rechts, op veel groter

formaat, staat een figuur met een staf, uit wiens houding valt op te maken dat hij de ander begroet. Op het eerste gezicht is de voorstelling een parallel van de Leidse huldigingsscène (cf. Fig. 21). De functionaris zou dan Horemheb zijn die door zijn koning ontvangen wordt. De wijze waarop deze laatste is weergegeven, als een ambtenaar met een staf, is bekend uit Amarna¹³). Op grond van de schrijfrichting der hiërogliefen en de inhoud van de tekst geven wij echter de voorkeur aan een andere interpretatie. De inscriptie vermeldt een epitheton dat in vele andere teksten in het graf wordt genoemd en op Horemheb betrekking heeft: „Tong die vrede sticht”. Nu is het zo dat in alle legenda bij de voorstellingen in dit graf de hiërogliefen in dezelfde richting „kijken” als de figuren waar zij betrekking op hebben. Dat is in dit geval naar links. De tekst slaat dus op de figuur rechts. Het is Horemheb zelf die hier, in zijn functie van „plaatsvervanger des konings”, het koninklijk goud uitreikt aan een collega. Deze delegering van macht is vergelijkbaar met een voorval uit de carrière van Maya; in het derde jaar van Horemheb's koningschap verleent Maya, uit naam en in het bijzijn van Horemheb, dergelijke eerbewijzen aan de Thebaanse priester Neferhotep¹⁴). De ceremonie op het hier afgebeelde reliëf speelt zich mogelijk af voor het zojuist beschreven Raam der Verschijningen en het is passend om in de jubilaris de latere Ramses I te herkennen, één van Horemheb's oudere stafofficieren, die, zoals men uit andere bronnen weet, op een bepaald moment van militair functionaris tot wezир en plaatsvervanger des konings is gepromoveerd, welk laatste ambt ook door Horemheb zelf is bekleed en *de facto* het kroonpretendentschap inhield.

Het tweede reliëf dat in artistiek en historisch opzicht tot de hoogtepunten in Horemheb's graf gerekend kan worden, bevindt zich in de monumentale vestibule van de „Beeldenzaal”. Op de vier hoeken van deze vestibule staan de deurposten nog overeind. De rechter zijwand is onbewerkt, de linker daarentegen is versierd met een afbeelding in zeer verfijnd laagrelief (Fig. 10). Het thema is funerair en traditioneel: Horemheb zit voor een tafel met broden; in de linkerhand houdt hij een scepter, met zijn rechterhand reikt hij naar het brood. Links voor de tafel staat een priester, rechts, achter de stoelleuning, een derde persoon. Horemheb wordt hier als een overledene betiteld, hij is een Osiris en hij is „waar bevonden van stem”, wat betekent dat het oordeel van Osiris om hem in het paradijs toe te laten of niet, positief is uitgevallen. De priester is gekleed in een pantervel en draagt een pruik met een vlecht, beide de typische attributen van de Sem- en Ioenmoetepriester. Hij reciteert een spreuk uit het zog. mondopeningsritueel, waarvan

¹³) Zie MARTIN, *JEA* 62 (in druk), noot 9.

¹⁴) BÉNÉDITE, *Mém. Miss.* V (1894), 535, Pl. 5; SCHNEIDER, *Maya etc.*, 47.

de tekst bovenaan op het reliëf is bijgevoegd. In het onderste register ziet men twee priesters met offerdieren en een rijkbeladen offertafel. De belangrijkste van de twee is „het hoofd van de portiers, Pechef-nefer”. Het komt

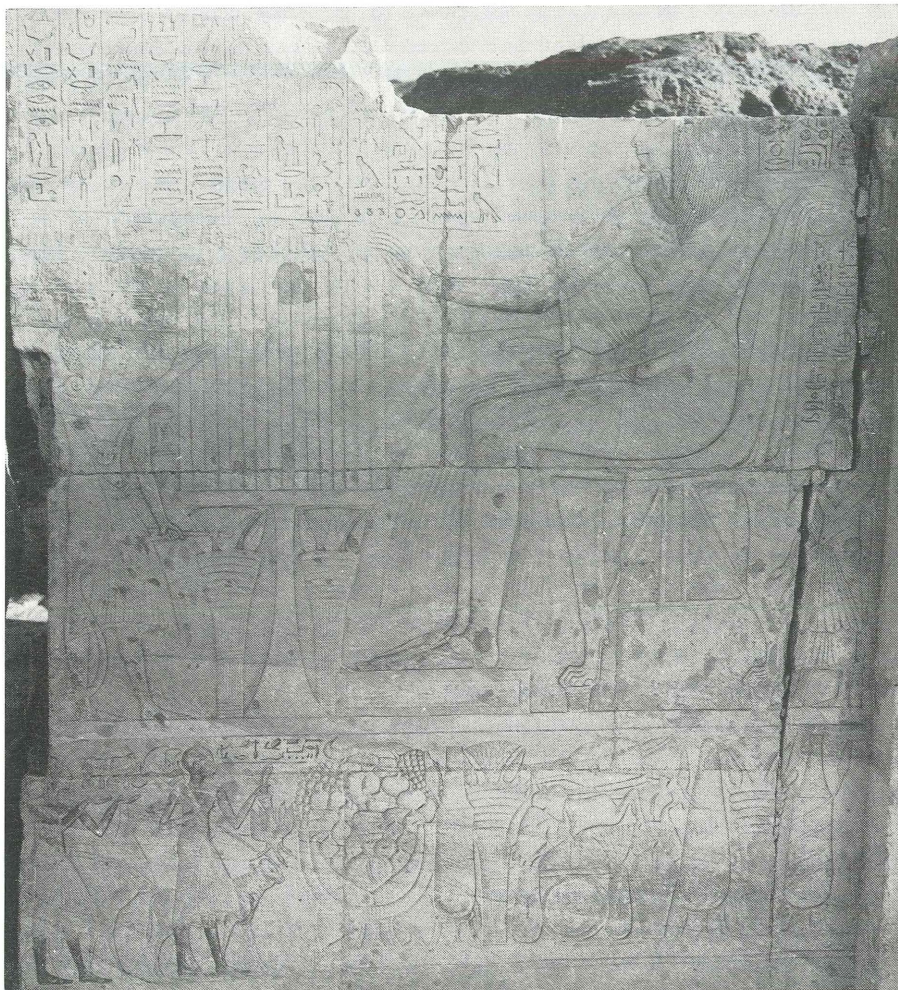

Fig. 10. Horemheb met Ioen-moetef-priester en de legerschrijver Ramose. Beneden: het hoofd der portiers Pechef-nefer (foto C. EYRE).

ons voor dat de stijl van dit register Ramessidisch aandoet, wat zou betekenen dat het later aan de wand is toegevoegd.

De derde figuur op het reliëf is uit historisch oogpunt het interessantst (Fig. 11). De inscriptie boven het hoofd van deze man vertelt niets over een mogelijke familieverband met de grafeigenaar, maar wel dat de

afgebeelde persoon Horemheb's favoriet is geweest: „de legerschrijver van de prins, zijn adjudant op iedere plaats waar hij (de prins) zich beweegt, de vertrouweling van zijn heer bij iedere gelegenheid dat deze hem tersprake

Fig. 11. Inscriptie boven de legerschrijver Ramose; detail van fig. 10.

brengt bij de koning, Ramose”. Het ligt voor de hand om deze favoriet, de legerschrijver Ramose, te identificeren als de latere Ramses I, de stichter van het huis der Ramessiden, dezelfde man dus die wij ook in het zo juist besproken huldigingstafereel meenden te herkennen.

De inscriptie is intrigerend: in de titel is achter „schrijver” een woord weggehakt en daar voor in de plaats is het woord „leger” komen te staan. Onder de naam Ramose heeft eerst een andere naam gestaan die bovendien nog was voorzien van het predicaat *maa-cheroe*, „waar bevonden van stem” of „zaliger”. Betekent deze tekstverandering dat Horemheb eerst een andere favoriet heeft gehad maar zich later heeft bedacht? Of is hier sprake van usurpatie door Ramose (de latere Ramses I) zelf, die daarmee heeft willen aantonen dat hij in deze fase van zijn carrière al was voorbestemd om Horemheb op te volgen?

Fig. 12. De „Beeldenzaal” met schrijnen voor beelden van Horemheb en de blokken van Pechef-nefer.

De tweede vraag hangt naar onze mening ten nauwste samen met de problematiek rond de uraeus of heilige cobra, die op talrijke reliëfs alsnog aan het voorhoofd van de generaal is toegevoegd, en ook met de goddelijke verering van Horemheb, waarvoor op grond van een aantal ontdekkingen in de „Beeldenzaal” aanwijzingen bestaan. Beide onderwerpen zullen wij nu kort bespreken.

De „Beeldenzaal”, die de twee binnenhoven met elkaar verbindt, vertoont kenmerken van twee perioden. Tegen de achterwanden, links en rechts van de ingang naar de Kleine Hof, zijn twee kalkstenen schrijnen gebouwd, waarop de naam, titels en epitheta van Horemheb in prachtig ingekleurde hiërogliefen zijn uitgehouwen (Fig. 12). In die schrijnen hebben beelden gestaan. Van één zo’n beeld is het voetstuk nog aanwezig en bij het legen van de ruimte zijn een torso en een kop teruggevonden. Voor de deurposten van de vestibule, pal tegen de inscripties aan, staan twee grote blokken, die met metselkalk aan de vloer zijn bevestigd. Oorspronkelijk waren dit voetstukken

voor liggende jakhalsbeelden, die van een andere plaats in het graf zijn weggesleept. Bij dezelfde gelegenheid is de deuropening van de vestibule met kleistenen geblokkeerd, waardoor als het ware een derde schrijn werd gecreëerd. De reliëfs op de binnenkanten en de kopse voorkanten zijn van een Ramessidische signatuur. De afbeeldingen en inscripties hebben betrekking op dezelfde Pechef-nefer, die op het grote reliëf met Horemheb en Ramose het „hoofd der portiers” wordt genoemd, maar hier als „reciteerpriester van Horemheb” wordt betiteld. Op de kopse kanten wordt hij in deze laatste hoedanigheid afgebeeld, maar in de scènes op de binnenkanten

Fig. 13. Reliëf-detail op het rechter blok van Pechef-nefer.

als overledene, die offers van zijn kinderen ontvangt. Op het rechter blok ziet men een aantal familieleden van deze Pechef-nefer voor de god Osiris (Fig. 13). De eerste figuur links is volgens de inscriptie „zijn zoon, Horemheb-em-netjer”, wat „Horemheb-de god” betekent.

Voor de latere geschiedenis van het Memphitische graf van Horemheb zijn de Pechef-nefer reliëfs belangrijke documenten. Men kan er uit concluderen dat deze man niet Horemheb's dodenpriester is geweest, — een dodenpriester heeft deze nooit nodig gehad, omdat hij niet in het graf begraven is —, maar de reciteerpriester, die de cultus van Horemheb-de-god moest onderhouden en uit piëteit zijn zoon naar deze god heeft genoemd. Nadat het graf door Horemheb als zodanig was opgegeven, werd het van wege de nieuwe status van de vroegere eigenaar als sacrosanct beschouwd.

Op talrijke reliëfs is toen de uraeus, symbool van het goddelijke koningschap aan het voorhoofd van de generaal aangebracht. Voor Horemheb's opvolger Ramses I was de instandhouding van diens heiligdom van groot belang. Met de aanwezigheid van zijn naam en beeltenissen daarin kon hij zijn uitverkiezing voor het koningschap legitimeren en de vestiging van zijn dynastie herleiden tot een daad van goddelijke keuze.

Behalve het bestaan van een cultus voor Horemheb-de-god, bewijzen de Pechef-nefer reliëfs ook dat deze priester op een bepaald moment een gedeelte van dit heiligdom voor zichzelf heeft gereserveerd om er zijn dodencultus te laten vieren.

De Engelse Egyptoloog BIRCH, nog niet bekend met Horemheb's farao-graf in Thebe, heeft als eerste een verklaring gegeven voor de aanwezigheid van de uraei. Volgens hem is Horemheb door Ramses I onttroond, maar mocht in zijn graf de koninklijke uraeus blijven voeren¹⁵). De Amerikaan BREASTED heeft er op gewezen dat deze uraei in het Memphitische graf secundair zijn: de koning is in Thebe begraven, maar heeft in zijn particuliere graf zijn koningschap nog publiek willen maken¹⁶). In het licht van de nieuwe bronnen is men geneigd om de manipulaties met de uraeus te verklaren vanuit het goddelijk aspect dat aan Horemheb's koningschap verbonden was. In de eerste plaats waren het de goden, die met dit attribuut waren uitgerust en vooral Horus, de koninklijke god, die om de kroon van Egypte te bemachtigen zijn broer Seth moest verslaan, is met de uraeus-slang gewapend. De relatie van Horemheb met deze god was een zeer speciale. In inscripties in zijn Memphitische graf wordt hij hogepriester van Horus genoemd en in zijn kroningsdecreet vermeldt hij expliciet dat Horus zelf hem voor het koningschap heeft uitgekozen. Het is niet uitgesloten dat Horemheb-de-god een openbaringsvorm van de god Horus is.

Voor HARI, die in zijn dissertatie uit 1964 gepoogd heeft om het Memphitische graf te reconstrueren, is de aanwezigheid van de uraeus aan het voorhoofd van de generaal een absoluut criterium¹⁷). De opgravingen in het graf hebben echter aangetoond dat dit attribuut lang niet op alle reliëfs is aangebracht. Dit valt goed te illustreren aan de hand van de twee „montants de porte”. Deze deurposten zijn door MARIETTE gepubliceerd in zijn *Monumens divers*, maar bevinden zich nog *in situ* in de „Beeldenzaal”, waar zij de toegang van de vestibule naar de Grote Hof flankeren. Zij zijn bedekt met vier kolommen tekst en een traditionele voorstelling van Horemheb voor de tafel met broden. Het exemplaar rechts is onvoltooid gebleven;

¹⁵) S. BIRCH, *PSBA* 3 (1874), 491; MASPERO in MARIETTE, *Mon. divers*, 25.

¹⁶) J. H. BREASTED, *ZÄS* 38 (1900), 47-50.

¹⁷) Zie HARI, *op cit.*, 69-128, *passim*.

de linker figuur was blijkbaar mooi genoeg om er later ook nog de uraeus op te plaatsen, die Horemheb van een gewone burger in een koning en god moest transformeren (frontispiece).

6. DE KLEINE BINNENHOF EN DE KAPELLEN

Aan het eind van het eerste seizoen werd vlak achter de Westelijke muren van Kapel A en de „Beeldenzaal” de abacus van een pilaar ontdekt. De verwachting was gerechtvaardigd dat deze pilaar nog compleet zou zijn en

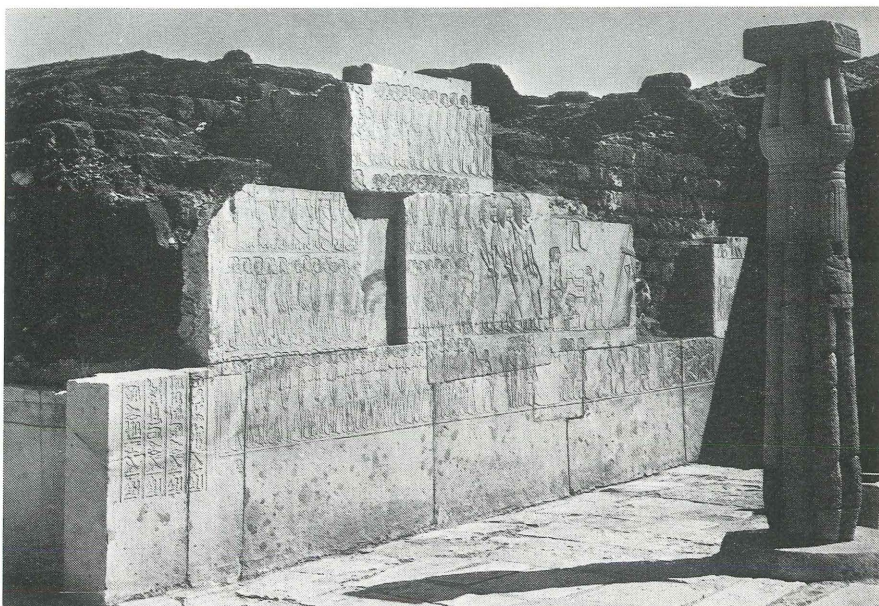

Fig. 14. Totaal overzicht van de reliëfs op het Zuidelijke gedeelte van de Oost-wand in de Kleine Binnenhof.

nog op zijn oorspronkelijke plaats stond, maar ook dat de 19e eeuwse onderzoekers het meest westelijke gedeelte van het graf maar tenele hadden geëxploreerd. Onder de bewoningsresten van latere generaties, vooral uit de Koptische tijd, kwamen een tweede hof met zuilengaderijen en drie kapellen te voorschijn. Zij vormen als het ware een replica van het complex dat in 1975 was ontdekt, maar met dit verschil dat het aantal reliëfs op de wanden en de collectie losse vondsten en inscripties veel groter is en de kwaliteit en preservatie van de vondsten aan het ongelofelijke grenst (Fig. 14).

De vierkante abacus bekroont de top van een ranke papyrusvormige zuil, één van de zestien exemplaren van dit type die in de Kleine Hof hebben gestaan. De zuil is compleet en is versierd met een reliëf-paneel (Fig. 15).

Daarop is niet Horemheb afgebeeld maar een vrouw. Haar naam en relatie tot Horemheb kennen we niet. Op de hiernaast staande, slechts voor de helft bewaarde zuil, is een andere dame afgebeeld. Zij is blijkens de inscriptie „de grote zangeres van Amon”, Amon-(em-w)ia. Ook van haar weet men verder niets. Beide personen, misschien de echtgenote en moeder van Horemheb, vereren de goden van Memphis en wensen zich in de erbij geschreven hymnen goddelijke bescherming en voedseloffers toe. Blijkbaar is ook op hun begrafenissen in het graf gerekend.

Fig. 15. Twee zuilen met reliëfpanelen vóór de Oost-wand in de Kleine Binnenhof.

Deze vondsten zijn belangrijk, want zij bewijzen dat er vóór het huwelijk van de generaal met Moetnodjemet — misschien een zuster van Nefertiti —, al vrouwen in het spel zijn geweest. Er zijn nog meer gegevens die dit aantonen. Op de Zuid-wand van de Grote Binnenhof en in de ingang van de hoofdkapel zijn nog gedeelten van reliëfs zichtbaar, waarop Horemheb samen met een vrouw is afgebeeld. In dezelfde context moet ook de belangrijkste ontdekking in de hoofdkapel worden geïnterpreteerd: een prachtig meer dan een meter hoog beeld van kalksteen, van een man en een vrouw (Fig. 16).

Beide personen zijn zittend voorgesteld. De vrouw is gekleed in een strak doorzichtig gewaad en slaat haar arm om het middel van de man. Deze laatste draagt een ruime tuniek met een shawl en een wijduitstaand schort; hij houdt beide handen op de knieën. Een geïdealiseerd staatsieportret voor de eeuwigheid. De groep is niet af, want de inscripties die naar Egyptische

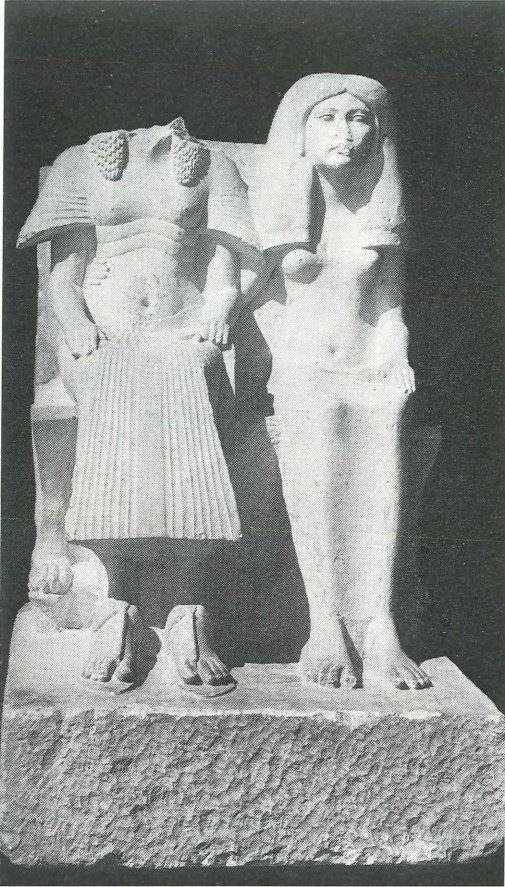

Fig. 16. Groepsbeeld van een man en een vrouw; uit de hoofdkapel.

idee, de beelden ook de identiteit van de voorgestelde personen moesten geven, ontbreken. Dit beeld, dat zich wat kwaliteit en technische uitvoering betreft kan meten met de beeldengroep van Maya en Merit, het beste dan ooit de Memphitische ateliers in deze periode verlaten heeft, moet wel voor Horemheb en zijn vrouw bestemd zijn geweest. Een pendant van dit beeld, eveneens

onvoltooid en zwaar beschadigd, is in Kapel B teruggevonden. In die kapel bevond zich ook een kleine stèle (ong. 25 cm hoog) van Horemheb en een vrouw, met rechts een priester, die een plengoffer uit giet. Horemheb's titel „generaal van de Heer der Beide Landen” is gedeeltelijk weggebeiteld, terwijl de uraeus aan zijn voorhoofd is toegevoegd. De bovenkant van de stèle

Fig. 17. Stèle van Horemheb en een vrouw; uit kapel B.

met een inscriptie van de naam van de vrouw is afgebroken en verdwenen (Fig. 17).

De wanden van de Kleine Hof hebben voor een groot deel hun reliëfs behouden. Deze reliëfs zijn qua thematiek in twee groepen te verdelen. Op het Zuidelijk gedeelte van de Oost-wand en op de Zuid-wand zijn voorstellingen gebeeldhouwd die te maken hebben met Horemheb's carrière als

generaal en als plaatsvervanger des konings, op het Noordelijk gedeelte van de Oost-wand en op de Noord-wand worden funeraire taferelen getoond. Als regent van de koning kon Horemheb het zich permitteren om een graf te laten maken dat in omvang en schoonheid een koningsgraf evenaarde. Voor de bouw en versiering ervan beschikte hij over de beste architecten en kunstenaars van zijn tijd. De organisatie van het hele projekt kan in handen zijn geweest van „de directeur van alle bouwwerkzaamheden des konings”,

Fig. 18. De verdeling van de tributa; rechts Horemheb met een staf. Oost-wand Kleine Binnenhof.

Maya. Als directeur van het schathuis had deze ook zeggenschap over alle bouwactiviteiten in de necropolis. Horemheb's persoonlijke bemoeienis met de vormgeving en uitvoering van het graf ligt voor de hand.

Met name de reliëfs op het Zuidelijke gedeelte van de Oost-wand laten zien dat de kunstenaars die er aan hebben gewerkt, een compromis hebben gevonden tussen traditie en vernieuwing. Zonder af te wijken van de normen van de Egyptische kunstenaarscanon, waarvan het streven naar orde en evenwicht in de composities de belangrijkste is, hebben zij zich laten inspireren door de vitaliteit, directheid en gedeeltelijk ook door de thematiek van de Amarna-kunst. Op een muurvlak van zes bij drie meter is één van de hoogste-

punten uit Horemheb's ambtelijke loopbaan voorgesteld: het defilé van opperhoofden, afgezanten en krijgsgevangenen uit Voor-Azië en Afrika (Fig. 14). Rechts staat Horemheb met een staf (Fig. 18). Dr. MARTIN heeft aangetoond dat het ontbrekende bovengedeelte van deze figuur al in de 19e Eeuw is weggehaald: het is te vinden op het zog. Zizinia-fragment, dat door WIEDEMANN is gepubliceerd, maar thans onvindbaar is ¹⁸⁾. Zes „officials” in zwie-

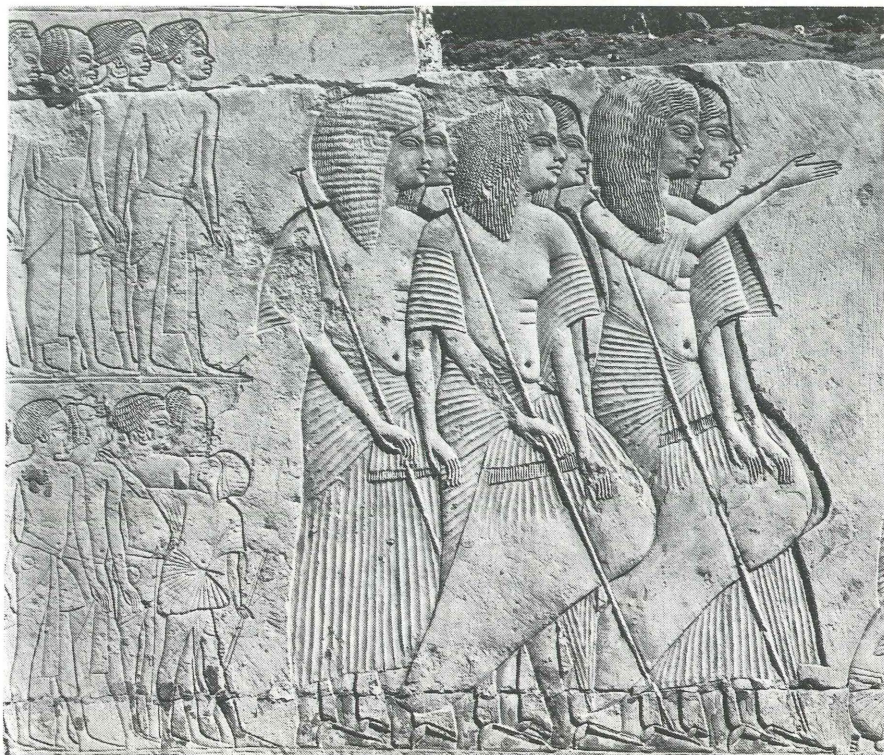

Fig. 19. De zes „officials” aan het hoofd van de stoet buitenlanders.

rige, bol-uitstaande gewaden, openen de stoet van rijzige kroeskoppige negers, van zwaar bebaarde Syriërs en van Hittiten met lange vlechten over hun schouders (Fig. 19). Ook vrouwen en kinderen lopen mee. Niemand is geboeid. Met het opzettelijk kleine formaat van de Egyptische soldaten-

¹⁸⁾ A. WIEDEMANN, *PSBA* 11 (1888-9), 424-5 (inscriptie); bespreking en afb. in *HARI, op cit.*, 64-68, Pl. 11 en fig. 13. Op dit fragment staan elf zeer beschadigde kolommen van de inscriptie waarin de gebeurtenissen die op deze wand zijn afgebeeld, worden toegelicht. Horemheb, hier „koningsgezant” genoemd, is zo juist teruggekeerd van een geslaagde expeditie (naar Nubië?) en organiseert aan de zijde van de koning, de ontvangst van de tributa van het Zuiden en Noorden.

bewakers heeft de artiest misschien will zeggen dat er meer dan fysieke kracht alléén nodig is bij de confrontatie tussen volkeren. Vier schrijvers houden op papyrusrollen de administratie van dit appèl bij.

Op het onderste register wachten vertegenwoordigers van de drie overwonnen volken hun beurt af om, als op een markt, te worden gekeurd. Een lange tegenstribbelende Nubiër krijgt een stomp tegen zijn kaak, terwijl een ander wordt voorgeleid (Fig. 20).

Direct achter Horemheb ziet men een groep Nubiërs. Zij zitten op de grond en onder bewaking van Egyptische soldaten wachten zij lijdzaam af wat er met hen gaat gebeuren. Een tweede groep negers met bewakers en een

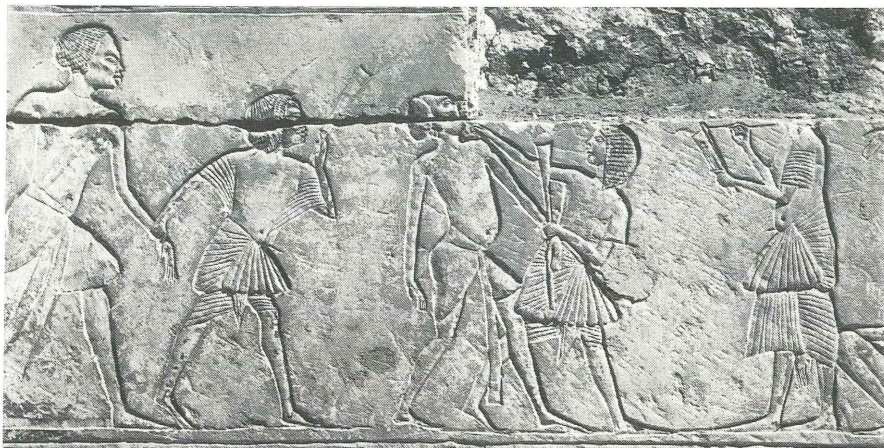

Fig. 20. Detail van de keuring der gevangenen.

schrijver bevindt zich op een reliëf in Bologna¹⁹). Dat reliëf past op het onze hier en is van grote betekenis voor de verklaring van de scène. Het gedeeltelijk bewaarde bijschrift moet het vervolg zijn van de inscriptie op het Zizinia-fragment. Uit deze tekst zou kunnen blijken dat Horemheb uit de voor hem aangetreden buitenlandse krijgsgevangenen een keuze maakt om deze te schenken aan bepaalde tempelinstellingen, een recht dat hem is toegestaan „van wege zijn voortreffelijkheid in de ogen van de koning”. Dat ook belangrijke particuliere personen een aandeel van dergelijke tributa uit het buitenland ontvingen, weten wij o.a. van een reliëfvoorstelling in het graf van Maya²⁰). Geheel rechts staan strijdagens geparkeerd. Soldaten en wagenrenners staan er ontspannen bij.

¹⁹) Bologna No 1887; HARI, *op. cit.*, 70-73, Pl. 10 en fig. 14. Evenals het Zizinia-fragment is dit reliëf door HARI verworpen als zijnde een onderdeel van het graf van Horemheb.

²⁰) H. D. SCHNEIDER, *Maya etc.*, 42.

Loodrecht op deze muur staan de reliëfs die in ideologisch opzicht de belangrijkste van het hele graf zijn. Op deze Zuid-wand worden de Aziatische krijgsgevangenen voor de koning geleid. Zij zijn geboeid en hebben touwen om hun nek. Ook zij staan onder bewaking van Egyptische soldaten. Alleen de onderste reeks blokken zijn nog op de wand aanwezig, maar de scènes kunnen worden aangevuld met het beroemde Leidse reliëf waarop de apotheose van deze hele geschiedenis wordt getoond: de huldiging van Horemheb, die met goud en zilver omhangen en omringd door hovelingen, door de koning en koningin ontvangen wordt (Fig. 21 en 22). Rechts, nog gedeeltelijk op de wand bewaard, zit het koninklijk paar onder een baldakijn, terwijl een dienaar de trap van de troon afrent, Horemheb tegemoet. Een prachtig, gekleurd, fragment van de indrukwekkende processie der gevangenen werd aan de voet van de muur teruggevonden.

Funeraire onderwerpen zijn op de rest van de Oost-wand, op de Noord-wand en in de hoofdkapel afgebeeld. De bovenste registers van deze reliëfs zijn weer allen verloren gegaan of bevinden zich misschien, nog niet herkend als onderdelen van het graf van Horemheb, in buitenlandse collecties. Wat er nog op de wanden is bewaard, is van groot belang voor onze kennis van de funeraire gebruiken in de Memphitische necropolis in die tijd. Een fries van ongeveer zeven meter lang en een meter hoog toont allerlei episoden uit het begrafenisritueel. In magazijnen worden de attributen en goederen klaar gezet, die in de begrafenisstoot meegedragen zullen worden. Men ziet sandalen aan een lijn hangen; kruiken voor de offers worden te voorschijn gehaald (Fig. 23). Alles heeft zijn tijd: de magazijnbediendes zitten even rustig bij elkaar, een man leunt op zijn stok. Vederop worden stieren ontleed: de vleesstukken die straks bij de begrafenis worden geofferd. Onder afdakjes van palmtakken vindt een merkwaardig ritueel plaats (Fig. 24). De rode kruiken, gebruikt bij het offerritueel, worden opzettelijk stuk geslagen; de vloeistof gutst naar buiten. Op hoog met voedsel beladen tafels branden olielampen en priesters werpen wierrookkorrels op de vlammen. Andere personen heffen klagend de armen ten hemel ²¹).

Het is aannemelijk dat op de thans ontbrekende serie blokken de begrafenisstoot was afgebeeld, vooraf gegaan door de cortège van de „smeroe”, de twaalf hooggeplaatste beambten in den lande, die de slede met de mummie van hun collega-vriend („smer”) naar het graf slepen. Dergelijke scènes zijn uit verscheidene graven van tijdgenoten, o.a. dat van Maya, bekend ²²).

Ook het leven in het paradijs met zijn akkers en irrigatiekanalen is in het

²¹) Voor het Memphitische ritueel van het breken der potten zie L. BORCHARDT, *ZAS* 64 (1929), 12-16. Dergelijke scènes ook in het graf van Maya: SCHNEIDER, *op cit.*, 41.

²²) H. D. SCHNEIDER, *op cit.*, 41 (Maya), 46 (Toetanchamon en Berlijnse „Trauerrelief”).

Fig. 21 en 22. De „Leidse huldiging” met het bijpassende reliëf dat nog op de Zuid-wand van de Kleine Binnenhof bewaard is.

graf van Horemheb afgebeeld. Een blok met voorstellingen van Horemheb's verblijf in deze Offer- of Ialoe-velden, in zeer fijn laag-reliëf, moet wel uit de hoofdkapel afkomstig zijn (Fig. 25). Op een hieraan passend reliëf in Bologna (No 1885) ziet men Horemheb met een span ossen de velden van

Fig. 23. Detail van magazijn-interieurs op het Noordelijke gedeelte van de Oost-wand in de Kleine Binnenhof.

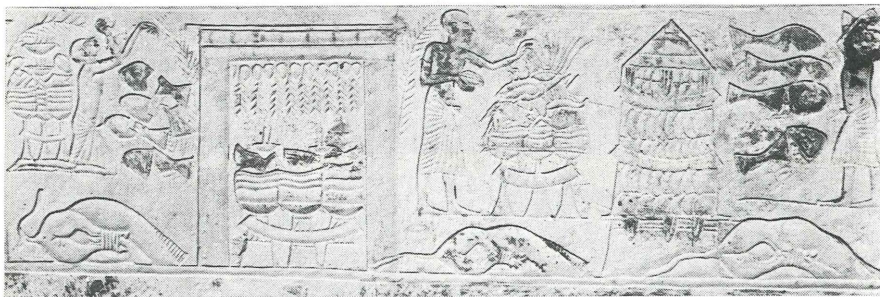

Fig. 24. Het Ritueel van het Breken der Kruiken. Reliëf-detail op de Noord-wand van de Kleine Binnenhof.

dit landbouwparadijs ploegen. Op beide reliëfs draagt hij aan het voorhoofd een uraeus.

De Noord- en Zuid-wanden van de Kleine Binnenhof worden op vier plaatsen onderbroken door rechthoekige stèles of panelen, die op een laag voetstuk tegen de wand zijn geplaatst. De twee exemplaren tegen de Zuid-

wand bevinden zich in het Brits Museum, een derde exemplaar, beschreven met een hymne aan Osiris en versierd met de beeltenis van Horemheb in staatsgewaad (met uraeus) is op de vloer van de hof teruggevonden en inmiddels weer op zijn voetstuk teruggezet. Het vierde paneel, dat vlak bij de N-W hoek van de hof heeft gestaan, is nog spoorloos.

Wanneer het graf van Horemheb uiteindelijk als cultusplaats in onbruik is geraakt, is niet bekend. In ieder geval heeft het gebouw duizend jaar na de oprichting nog, of weer, gediend als begraafplaats. Aan het eind van de vierde eeuw v. Chr. werden in de kapellen een tachtigtal mummies geborgen. Tussen mummiewindselen en scherven van aardewerk lagen de

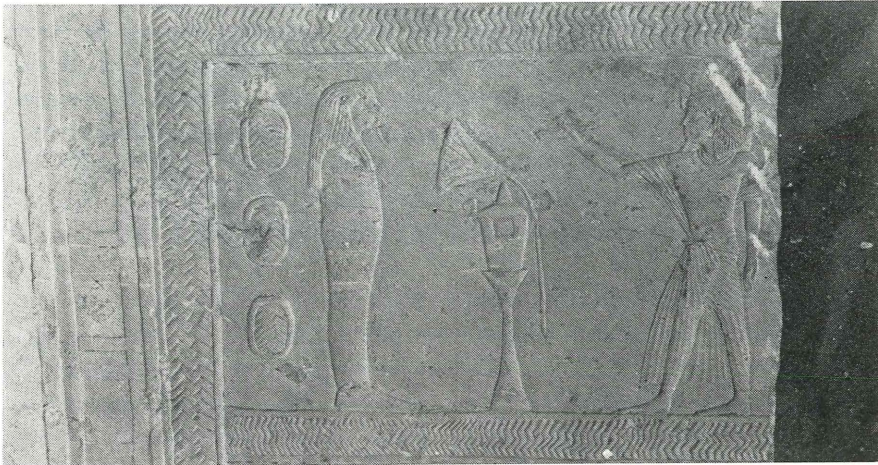

Fig. 25. Horemheb in de Offer- of Ialoe-velden. Fragment van een wandreliëf uit de hoofdkapel.

restanten van de bijgaven van deze begravingen. Op een druppelvormig amulet van groene faïence staat een inscriptie: „de goede god, de heer van de Beide Landen, Chababash”. Het is de naam van de laatste inheemse farao van Egypte, die als opvolger van Nectanebo II, nog een paar jaar heeft geregeerd, voordat het land wederom door de Perzen werd veroverd.

Nog een millennium later, in de zesde eeuw van onze jaartelling, nestelden zich de monniken van het naburige Jeremias-klooster in de grafkapellen, die dan alleen nog maar via een opening in de plafonds toegankelijk waren. Slechts door een muurtje van kleistenen en brokstukken van reliëfs gescheiden van de lijken van Chababash' tijdgenoten, leidden deze heremieten hier een bestaan van eenzaamheid en versterving. Uit deze periode zijn talrijke voorwerpen in de kapellen opgedolven. Vooral de overblijfselen van bontgekleurde kledingstukken en de apart geweven opstiksels daarvan, kunnen

belangrijke gegevens opleveren voor de datering en techniek van Koptische weefsels. Dankzij de papyrussnippers van Sahidische documenten en de munten, die in dezelfde afvalhopen zijn teruggevonden, zijn deze textielfragmenten redelijk goed te dateren. Voorlopig lijkt een datering in de 6e en 7e Eeuw het meest waarschijnlijk.

7. VONDSTEN UIT LATERE PERIODEN

In het kader van dit overzicht kunnen slechts een paar van de honderden voorwerpen worden genoemd, die binnen de muren van het graf van Horemheb en ook daar buiten aan het licht zijn gekomen. Het aardewerk laten wij hier buiten beschouwing; dit materiaal en de methoden die voor de bewerking ervan worden gehanteerd, verdienen het om te gelegener tijd bij de lezers van dit tijdschrift te worden geïntroduceerd. Hier volstaan wij met de opmerking dat vooral het Koptische aardewerk, met een veelvoud van vormen en decoraties vertegenwoordigd is. Ook scherven van de karakteristieke blauw en rood beschilderde „palace-ware” uit het eind van de 18e Dynastie zijn ruimschoots aanwezig en zelfs Mykeense vazen en ander geïmporteerd aardewerk vonden hun weg naar de Memphitische begraafplaats van het Nieuwe Rijk.

Ostraca met Hiëratisch, Demotisch, Koptisch en Grieks schrift zijn op vele plaatsen in het graf in de zand- en puinvulling terecht gekomen. Een klein literair ostracon blijkt een duplicaat te bevatten van een passage uit de bekende didactische compositie *Kemit*, een tekst die gedurende het Nieuwe Rijk door de schrijversleerlingen op grote schaal is gecopieerd. Andere ostraca zijn beschilderd met de koppen van Aziaten van Egyptenaren, in rood en zwart; zij zijn mogelijk voorschetsen geweest van identieke voorstellingen op de reliëfs. Een scherf van kalksteen is bedekt met een merkwaardige lijntekening van een man met een hond. De man is een buitenlander en wordt met een exorbitant groot geslachtsdeel getoond. Man en hond, beide rood, worden beschoten door een zwarte figuur met een boog. Het geheel doet denken aan een handeling van imitatieve magie.

Niet ver van de Pechef-nefer-blokken in de „Beeldenzaal” lag een stuk papyrus. Het is ongeveer 20 cm hoog en beschreven met mooi hiëratisch schrift uit de 19e of 20e Dynastie. De tekst bevat een onbekende variant van de wijsheidsleer van Ani; het fragment behandelt regels van goede smaak, vermaningen tegen liegen en aansporingen tot goed gedrag jegens God en ouders.

Het merendeel van de voorwerpen is Ramessidisch of van nog latere datum. Door het secundaire gebruik van het graf en door de provisorische opgravingen van de 19e Eeuw is dit materiaal uit aangrenzende graven van de

19e Dynastie en tevens uit oppervlakte graven uit de Late Tijd Horemheb's graf binnengestroomd. Bij het uitgraven van de buitenmuren van het graf is de expeditie op het belangrijkste Ramessidische monument gestuit, waaruit deze voorwerpen afkomstig zijn. Het is het omvangrijke grafcomplex van een bekend echtpaar. De man was „directeur van het schathuis” en de vrouw, een zuster van Ramses II, was „hoofdvrouw van de koninklijke harem”. Het „dossier” van deze personen, die beide Tia heten, is onlangs gepubliceerd ²³). De merkwaardige ligging van dit graf, pal tegen de Noord-muur van Horemheb, is misschien te verklaren uit het feit dat Horemheb's monument in die tijd als heilig werd beschouwd. Dit geldt misschien ook voor het graf van „het hoofd van de koninklijke harem”, Pay, dat vlak onder de Zuidelijke muur van de Grote Binnenhof ligt. Over deze Pay is onlangs een studie verschenen van de hand van Prof. DE MEULENAERE ²⁴).

Met de herontdekking van het Memphitische graf van Horemheb en de locatie van de graven van de Tias en Pay is het bewijs geleverd dat onder de heuvels ten Zuiden van de Unas „causeway” een massa materiaal verborgen ligt, dat nieuwe en grootse perspectieven biedt voor de Egyptologie. De verrassend goede staat waarin het graf van Horemheb zich nog bevindt, rechtvaardigt de veronderstelling dat in de Memphitische necropolis van het Nieuwe Rijk de beste en meeste bronnen over de overgangperiode van de 18e naar de 19e Dynastie — één van de meest interessante fasen van de cultuurgeschiedenis van Egypte —, niet alleen aanwezig zijn, maar ook dat deze zich, na zo veel eeuwen nog, in een redelijk goede zullen laten terugvinden.

De opgravingen in het Memphitische graf van Horemheb worden in januari 1977 voortgezet.

Leiden

HANS D. SCHNEIDER

---

²⁴) H. DE MEULENAERE in *Chr. d'Égypte* 50 (1975), 87-92.

VAN DAN EN BERSEBA

Met deze parafrase op de bekende bijbelse uitdrukking „van Dan tot Berseba”, wordt uw aandacht gevraagd voor de recente opgravingen in deze twee bijbelse steden, resp. in het uiterste noorden en zuiden van het land van de bijbel.

Aan één van de drie bergbekken die in Noord-Galilea tesamen vloeien en dan de Jordaan vormen, ligt de grote ruïneheuvel *Tell el Qadi*. De heuvel ligt vlak bij de grens met Libanon en is slecht toegankelijk door de vele prikkeldraadversperringen en militaire installaties. De identificatie met het bijbelse Dan stamt al uit de vorige eeuw en aangezien de positie van de heuvel exact klopt met alles wat we over Dan weten, wordt deze identificatie ook niet betwijfeld.

Over de stad Dan horen we eigenlijk voor het eerst iets in Joz. 19:47 en Richt. 18, waar ons verteld wordt hoe de Daniëten de stad Laïs veroveren en haar daarna „Dan” noemen, naar hun stamvader. De naam Laïs komt overigens al voor in een document uit de archieven van Mari waar de stad genoemd wordt als één van een reeks steden (o.a. Hazor) die tin zullen ontvangen. Eveneens uit de achttiende eeuw v.o.j. stamt een vermelding van Laïs in de Egyptische Vervloekingsteksten (2e serie). Verder komt Laïs voor in de opsomming van veroverde steden van de farao Thoetmosis III (1504-1450). Hieruit volgt wel dat Laïs in het tweede millennium v.o.j. een belangrijke plaats was, hetgeen ook wel begrijpelijk is gezien zijn strategische ligging op de weg van Damaskus naar de Phoenicische kust en op die, welke via de vlakke tussen Libanon en Anti-Libanon en via de Orontes, Egypte en Palestina met Noord-Syrië verbond.

Sinds 1966 worden op Tel Dan, zoals de moderne Israëlische naam luidt, opgravingen verricht door het Israëlische Departement van Oudheden o.l.v. zijn vroegere directeur Dr A. BIRAN. Tel Dan behoort met zijn oppervlakte van 20 ha tot de grotere *tels*. Zijn vreemde vorm, die vanuit de lucht doet denken aan een diep bord, is uniek. *Tels* zijn meestal vlak van boven, of bol, maar niet concaaf. Vroegere reizigers hebben de *tell el Qadi* dan ook aangezien voor een uitgedoofde vulkaan. Eén van de eerste daden van de opgravers was het graven van een sleuf door deze opvallende opstaande „rand”. Een oud vermoeden van W. F. ALBRIGHT werd bevestigd: het ging hier inderdaad om verdedigingswerken in de vorm van een combinatie van muur en aarden wal. Beide zijn bekend uit de Midden Bronstijd II B en II C (globaal 17e-16e eeuw), bijv. uit Jericho, of het nabije Hazor. In de laatste plaats vinden we het systeem in zijn klassieke vorm: een sterke, ommuurde bovenstad en een grote benedenstad binnen een hoge aarden omwalling.

Vroeger heeft men deze omwallingen aangezien als grote wagenparken voor strijdagens en ze speciaal met de Hyksos verbonden. Het eerste is onjuist gebleken en met toewijzing aan de Hyksos zijn we nu heel wat voorzichtiger.

In Dan was de omwalling van een geheel nieuw type: er bleek nl. een stenen kern in te zitten van 6.5 m breed. Op deze kern stond weer een muur uit gebakken kleitichels. Deze tichelmuur was bovendien nog tot een zekere hoogte aan de buitenkanten beschermd met onbehouwen stenen, en hogerop bepleisterd. Tegen de kern is aan weerszijden (dus ook binnen in de stad!) een helling opgegooid. Hiervoor heeft men voornamelijk grond en stenen uit de omgeving van de beek gebruikt. Op één plaats echter ook puin van oudere bewoningsfasen, o.a. Vroege Bronstijd. De grote en nog steeds omstreden vraag is nu: Horen muur en wal vanaf het begin samen of niet. Er zijn nogal wat aanwijzingen dat dit niet zo is. Aan de stadzijde lopen nl. enige nederzettinglagen tot aan de stenen kern door. Hierbij een drietal met aardewerk uit de Vroege Bronstijd (dus van vóór 2200 v.o.j.) en een tweetal met MB II A-aardewerk. Opmerkelijk is dat het aardewerk uit deze MB II A-lagen nauwe verwantschap vertoont met dat van enkele steden uit Syrië, speciaal Alalach (*Tell Atchanab*). Het meest voor de hand liggend schijnt te zijn dat de stenen kern de stadsmuur was van de stad die aan het begin van de MB II A-periode, zo $\pm$ 1900 v.o.j. gebouwd werd, als hij al niet nog uit de Vroege Bronstijd stamde. Gegevens uit de tussenliggende Midden Brons I-periode zijn uit Tel Dan nog nauwelijks voorhanden. In een latere fase, aan het begin van de MB II B-periode ($\pm$ 1750 v.o.j.) zouden dan aan weerszijden van de muur de hellingen opgeworpen zijn. Hetzij als aanpassing aan de typische „Hyksos” verdedigingswerken, hetzij om de basis zodanig te versterken dat de bovenbouw van kleitichels erop kon worden gezet. KAPLAN die dit laatste voorstelt, gaat er evenwel van uit dat kern en hellingen bij elkaar horen en aan het begin van de MB II-B een oudere muur vervingen. Omdat een aantal graven uit de MB II-B periode aangetroffen werd in de helling tegen de muur, moeten althans de hellingen geheel aan het begin van de MB II-B periode, dus $\pm$ 1750 opgeworpen zijn. Een recentelijk ontdekt graf dat duidelijk ouder is dan de hellingen maar wel in relatie tot de stenen muur staat, bevatte voorwerpen uit de MB II-A periode en uit de vroege MB II-B. Het resultaat was in ieder geval: een muur met twee sterk glooiende taluds. Dit bleef de verdediging van de stad tot aan de IJzertijd en verklaart de typische vormen die de *tel* nog altijd heeft.

Er is nog een heel ander probleem. Laïs moet een voor Kanaän vrij grote stad geweest zijn, met zo'n 20.000 inwoners volgens de gebruikelijke normen. De vraag rijst nu: wat was de bestaansbasis van een dergelijke stad op nauwelijks 25 km afstand van Hazor, dat volgens prof. YADIN zo'n 30.000 in-

woners telde? Uit de Late Bronstijd stamt een uniek Myceens graf. De vloer van platte stenen meet 2.4×2.2 meter. De muren die met een hoek van 32° naar binnenstaan, dragen een dak van platte stenen. De ingang was van boven. In de grafkelder werden de resten van 45 individuen gevonden, mannen, vrouwen en kinderen. Verder veel aardewerk, waaronder opvallend veel Cyprische en Myceense import. Heel bijzonder zijn een aantal bronzen gebruiksvoorwerpen (schalen en een lamp) en een grote krater met de afbeelding van een wagen met wagenmenner. Een zeer bekende voorstelling in de Myceense wereld, maar de eerste „charioteer vase” tot dusver in Palestina gevonden. (Nu te zien in het Israel Museum in Jeruzalem). Tussen ± 1450 en ± 1350 zullen twee of drie generaties van een rijke koopmansfamilie deze grafkelder gebruikt hebben.

Na de bloeitijd van de Bronstijd volgt een primitieve overgangstijd. Deze zware crisisperiode die zoveel Kanaänitische steden gekend hebben, is te vinden in twee lagen waarvan de eerste (stratum VII) nog tot de LBA behoort terwijl met Stratum VI de IJzertijd aangebroken is. Dit Dan VI lijkt in veel opzichten op het contemporaine Hazor XII: in beide steden begint de IJzertijd met een primitieve nederzetting, gekenmerkt door een groot aantal zgn. silo's (kuilen die bekleed zijn met keien en die waarschijnlijk gebruikt werden om koren in op te slaan). In beide steden vinden we de voorraadkruiken met de „collared rim” (een recht opstaande rand, als een priesterboord). Zowel Dan VI als Hazor XII worden verklaard als nederzettingen van de vroegste Israëlieten, die toen nog semi-nomaden geweest zouden zijn.

Hoe dit precies te rijmen valt met de geschiedenis uit Richt. 18 is nog onduidelijk. Daar wordt Laïs juist als een zeer welvarende stad beschreven. Dat zou goed kloppen met Dan V, maar dan staat de interpretatie van Hazor XII weer op losse schroeven.

Opvallend is het snelle herstel in Dan: Dan V ($\pm 1200-1050$) is een zeer rijke en bloeiende stad. Dan IV en III zijn rechtstreeks voorzettingen van Dan V; daarmee kent de stad een vrije grote continuïteit gedurende de Israëlitische periode.

Het poortcomplex

Uit dit Israëlitische Dan zijn een tweetal complexen blootgelegd die van groot belang zijn. Allereerst het poortcomplex. Dat hiervan zoveel teruggevonden werd, komt vooral doordat er zoveel gebruik gemaakt is van basaltblokken als bouw materiaal. In bijna geheel Oost-Galilea komt nl. veel basalt voor. Het poortcomplex bestaat uit een buiten- en een binnenpoort. De breedte van de buitenpoort (zie fig. 26) is 3.7 m. De ronde gaten waar de poortdeuren in draaiden zijn teruggevonden en ook de verhoogde steen in de

drempel waar de deuren tegen sloten. Achter de buitenpoort lag een pleintje van 19.5×29.4 m. Een gedeeltelijk bewaarde bank die waarschijnlijk langs de hele buitenmuur liep, illustreert heel duidelijk het uit de bijbel zo bekende gebruik om „in de poort” samen te komen (vgl. Ruth 4:1vv). Dat dit samenkomen een duidelijk officiële functie kon hebben, blijkt uit het postement van een troon (of een altaar? d.G.), dat tegen de muur tegenover de poort geplaatst was. Op drie hoeken werd een kalkstenen zuilbasis gevonden in de vorm van een grote vrucht of gestyleerde bloem. Hierin stonden naar

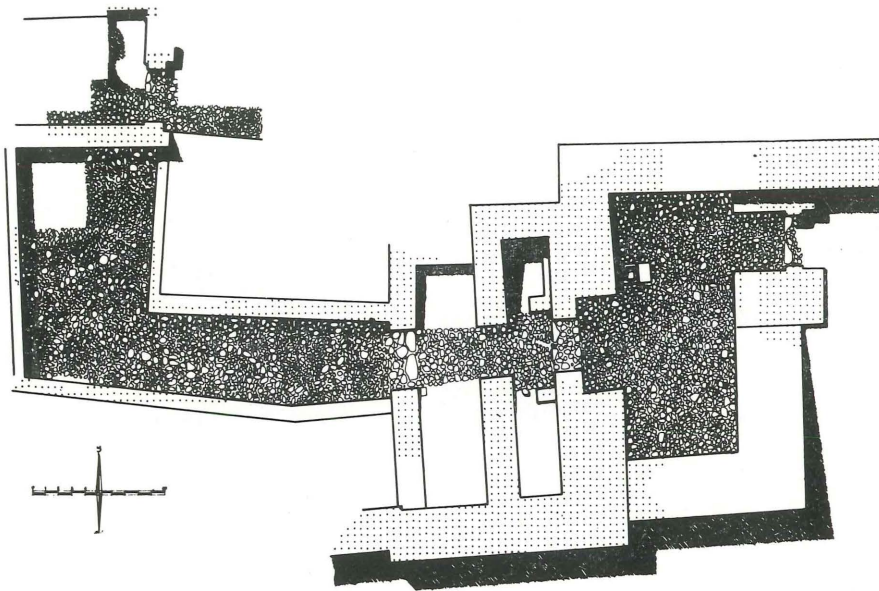

Fig. 26. Dan, het poortcomplex uit de IJzertijd. Dit complex lag aan de oostzijde van de *tel* (uit: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 1).

alle waarschijnlijkheid houten zuilen die een baldakijn droegen. In de Oudheid zullen er beslist vier geweest zijn. De op de troon gezeten functionaris (gouverneur?) zat daar de vergadering van de oudsten voor en sprak er recht, ondertussen kon hij een goed oog houden op ieder die de stad naderde. Hierna kwam men pas bij de binnenpoort. Deze telde 2×2 kamers voor de wacht, in tegenstelling tot de befaamde poorten van Hazor, Megiddo en Gezer, die 2×3 kamers tellen. Plein en straat zijn bestraat met keien uit de beek. Na een tiental meters maakt de straat een rechte hoek naar het noorden. Dit poortcomplex werd in de 9e eeuw verwoest. Door de Arameërs? Daarna vervangen door een eenvoudiger complex.

De „hoogte”

In het noorden van de stad, waar de opgraver een soort acropolis vermoedt, werd een groot platform aangetroffen, ook weer van basaltblokken. Het meet 18.7×18.2 m (fig. 27). Deze „hoogte” heeft dienst gedaan van de 10e tot de 8e eeuw. Aan de zuidzijde is het platform te bestijgen langs 8 m brede trappen. Het geheel kent drie bouwfases uit de IJzertijd, maar in de Midden Bronstijd was hier ook al een cultische installatie. In tegenstelling tot wat de tekening laat vermoeden, was het platform omgeven door een muur. Deze liet langs weerszijden nog een ruimte over van 7 m breed, terwijl vóór de trappen een pleintje van 22 m breedte en 14 m lengte vrij-

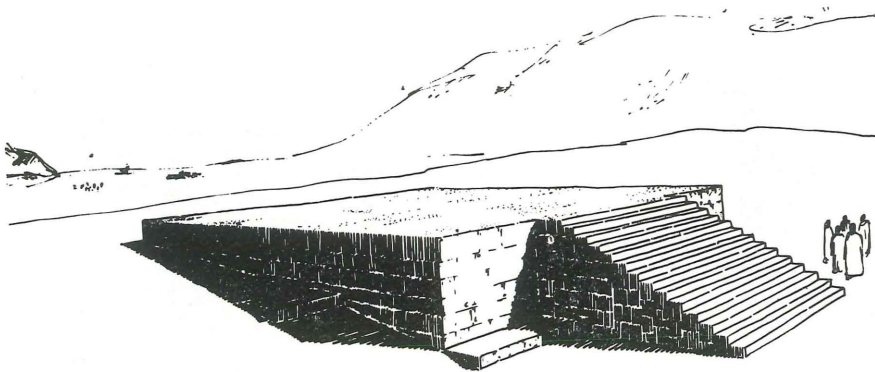

Fig. 27. Dan, de grote *bāmā* of „hoogte” in het noordelijke gedeelte van de Israëlitische stad. Bij deze getekende reconstructie is de omliggende bebouwing weggelaten (uit: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. I).

gelaten was. Op dit pleintje werd een klein gehoord altaartje gevonden, bijna een kubus $40 \times 40 \times 35$ cm. Het is uit één stuk kalksteen gehouwen en is het eerste altaartje van dit type dat duidelijke brandsporen vertoont. Dit gehele complex zal volgens de opgraver dr BIRAN geassocieerd moeten worden met de cultus van het gouden kalf, die door Jerobeam I (925-907) in Dan gesticht werd (I Kon. 12).

Ook in de Hellenistische tijd kende Dan een bloeiperiode. Uit die periode is een nymphaeum opgegraven, terwijl in de velden om Tel Dan een fraai Aphroditebeeld gevonden werd.

Literatuur over Dan:

- Tel Dan in: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. I, p. 313-321.
 A. BIRAN, 'Tel Dan'. *The Biblical Archaeologist*, vol. 27 (1974) p. 26-51.
 A. BIRAN, 'An Israelite Horned Altar at Dan'. *The Biblical Archaeologist*, vol. 27 (1974) p. 106-108.

J. KAPLAN, 'Further Aspects of the Middle Bronze Age II Fortifications in Palestine'. *ZDPV* 91 (1975) p. 1-17.

De meest recente rapporten vindt men in *IEJ* 24 (1974) p. 262-264 en *IEJ* 26 (1976) p. 54-55.

* * *

Sedert 1969 verricht de universiteit van Tel Aviv opgravingen op *Tell es-Seba*^c, een 12 km ten oosten van het moderne Berseba. De opgravingen stonden tot het vorige jaar o.l.v. de helaas op 10 februari van dit jaar overleden professor YOHANAN AHARONI. De identificatie van *tell es-Seba*^c met het bijbelse Berseba is al ongeveer een eeuw oud, maar de sindsdien verrichte opgravingen hebben daar wel enige vraagtekens bij geplaatst. In het Oude Testament staat Berseba boven aan de lijst van de steden van Simeon (Joz. 19:2, 1 Kron. 4:28). Het was het administratieve en cultische centrum van de Negev. Samuëls zonen waren er richter en er was een tempel — of mogelijk een openlucht-heiligdom —, want nog in de 8e eeuw kon Amos hiertegen profeteren (Amos 5:5; 8:14). Vanuit Berseba ondernam Elia zijn tocht naar de berg Gods. De moeder van de Judese koning Joas (836-798) was uit de deftige burgerij van Berseba afkomstig. De laatste vermelding van Berseba vinden we in 2 Kon. 23:8 en Neh. 11:27 en 30, maar steeds in een uitdrukking waardoor het héle gebied van Juda aangegeven wordt. Het is dus niet helemaal zeker dat deze teksten Berseba als bestaand veronderstellen.

In tegenstelling tot Dan wordt dit Berseba gezocht in een kleine *Tel*: de oppervlakte bedraagt slechts één hectare! Zeven opgravingscampagnes hebben duidelijk gemaakt dat de nederzettingen op deze plaats, afgezien van enige chalcolitische scherven (34ste-32ste eeuw v.o.j.) te dateren zijn in twee hoofdperioden: IJzertijd (± 1300 - ± 650) en Perzisch-Romeins (± 450 -300 A.D.). In de vroege Middeleeuwen hebben Arabieren de ruïnes van het Romeinse fort nog een tijdlang gebruikt.

De IJzertijd in Berseba valt duidelijk in drieën uiteen: IA I (strata IX-VI), tot het eind van de elfde eeuw. IA, II A+B (strata V en IV), tot ± 900 . IA, II C (strata III en II), 9e en 8e eeuw.

Stratum I, in ieder geval het laatst van de 8e eeuw, is nog wat onduidelijk omdat de datering van het einde van het Israëlitische Berseba omstreden is.

De vroege IJzertijd

Prof. AHARONI begon zijn opgravingen met de overtuiging twee dingen te zullen vinden: een stad van het type van de Israëlitische koninklijke steden, zoals Megiddo, Gezer of Hazor en een Bronstijdstad gezien het voorkomen van Berseba in de aartsvadertradities (Gen. 21 en 26). Het eerste klopte, het

tweede niet. Hiermee bevestigt Berseba nog eens het steeds duidelijker beeld dat er geen bewoning van enig belang in de Negev en de Noordelijke Sinaï was gedurende de Midden- en Late Bronstijd. Des te verrassender zijn daarom de rijke vondsten uit de vroege IJzertijd: maar liefst vier strata! Stratum IX bestaat tot nu toe uit gleuven en kuilen. Over de functie daarvan kan men nog slechts speculeren. Maar erin werden de scherven gevonden van twee complete kruiken die de overgang van Bronstijd naar IJzertijd markeren. Het begin van stratum IX ligt daarmee ± 1300 v.o.j. De Israëliisch-Duitse opgravingen op Tel Masōs, vlakbij Berseba, hebben precies hetzelfde beeld opgeleverd. De daarop volgende phase VIII is in beide plaatsen een niet ommuurd, welvarend dorp geweest. In VII werd een citadel gebouwd met kazemattenmuren, met uitstekende torens op de hoeken en 50×50 m groot. Dit betekent dat althans sommige Negev-forten ouder zijn dan de Israëlitische monarchie! In VI was de situatie kennelijk weer zo rustig dat over het fort een zeer fraai huis gelegd werd, bestaande uit drie kamers en een binnenplaats met pilaren. Een voorloper van het Israëlitische vier-vertrekken-huis. Bovendien leidde een stenen trap naar de tweede verdieping. In het huis werd een rijke collectie aardewerk aangetroffen, o.a. met wat Cypro-Phoenicische import en twee ijzeren sikkels.

Alle gebouwen uit de vroege IJzertijd zijn blootgelegd in het zuid-oosten van de *tel*. Zij blijken allen om een diepe waterput te liggen die in 1973 ontdekt werd. De put heeft een bovenbouw van fraai behouwen stenen en bestaat verder uit een uitgehouwen schacht in de rots. Tot nu toe is hij leeggemaakt tot een diepte van 40 m en de bodem, c.q. het grondwater is nog niet bereikt. Veel scherven uit de Romeinse tijd laten zien dat de put heel lang in gebruik geweest is. Bij de put is een soort pleintje uit de vroege ijzertijd gevonden, dat laat vermoeden dat de put toen de centrale plek in de nederzetting was. Volgens AHARONI hoort de put al bij de oudste nederzetting en moet zij dus ± 1300 v.o.j. gegraven zijn.

De Israëlitische stad

In stratum V ontstond voor het eerst een echte stad. Aanvankelijk omgeven door een aarden wal, maar al gauw voorzien van een massieve muur met inspringingen, gebouwd van kleitichels met een fundament van natuurstenen. De muur is op de oudere wal gebouwd. Opvallend is dat de muur duidelijk zo is uitgelegd dat de waterput in het zuidoosten van de *tel* er buiten bleef. De stadspoort van Berseba lag in het zuiden van de *tel*. Zoals gezegd: de stad werd gebouwd in stratum V, gerepareerd in IV en totaal herbouwd in III, weer gerepareerd in II. Wat de archeologen aantreffen was vooral de tweede stad (strata III-I), maar bij dieper graven bleek dat de uitleg en planning

van de stad dezelfde is gebleven als die van V en IV. De poort beslaat een oppervlakte van 21×21 m. Hij heeft 2×2 wachtkamers en is op enige details na identiek aan de poort van Dan. Berseba had echter alleen in de periode V-IV een buitenpoort. Toen lag er ook een pleintje tussen beide poorten van 20×12 m. Hierop werd een kleine *bāmā* („hoogte”) aangetroffen met een reukwerkaltaartje. In de latere fase waren de wachtvertrekken open en voorzien van banken en had de eigenlijke poort de sociale functie van het pleintje overgenomen.

Fig. 28. Berseba. Gezicht op de opgravingen (naar het oosten). De massieve muurresten rechts zijn van poort, daar achter zijn de grote voorraadhuizen zichtbaar. Let op de duidelijk herkenbare straat die de hele stad rond liep (foto auteur).

In de stad liep een rondweg parallel (concentrisch) met de stadsmuur. Vanuit deze rondweg liepen straten naar het centrum van de stad. Onder de straten liepen met platte stenen afgedekte goten om het afval- en regenwater af te voeren. Deze goten worden breder naarmate zij de poort naderen. Via de poort verlaat het water de stad en volgens AHARONI werd het in de put geleid om het waterpeil te verhogen. Vooralsnog lijkt mij dit onwaarschijnlijk; zo weinig gevoel voor hygiëne zal een bevolking die een dergelijk afwateringsstelsel bouwde, toch niet gehad hebben. Helaas is het bovenste deel van de put verdwenen en daarmee ook de eventuele verbinding met het kanaaltje.

Volgt men de rondweg dan liggen rechts van de poort drie grote voorraadhuizen, ieder volgens hetzelfde plan gebouwd en bestaande uit 3 parallelle hallen gescheiden door pilaren. In deze gebouwen werd veel aardewerk gevonden en een ostrakon met *mn tld byt 'mm* („van Tolad ... Beth Amam” vgl. Joz. 15:30, 19:4). Eén bijna complete pilaar van 1.35 m werd aangetroffen. Het is nu zeker dat deze gebouwen voorraadhuizen zijn en geen stallen zoals de opgravers van Megiddo dachten, waar ze het eerst werden aangetroffen. Berseba is een typisch voorbeeld van een bijbelse voorraadstad

Fig. 29. Berseba. Rondweg met resten van enige vier-vertrekken-huizen. Let op de muur met inspringingen, die hier de buitenste muur van een kazemattenmuur is. Bij het middelste huis is duidelijk te zien, hoe de achterste kamer van het huis in feite een kazemat is (foto auteur).

(1 Kon. 9:19). In het oosten van de stad ligt het grote watersysteem van de stad; dit schijnt erg op dat van Hazor te lijken, maar wacht nog op onderzoek. In het noorden en westen vinden we langs de rondweg veel voorbeelden van fraaie vier-vertrekken huizen. Dit typisch Israëlitische patriciërshuis bestaat uit drie langwerpige ruimtes naast elkaar en één er dwars op. Het middelste van de drie was een open binnenplaats; er naast was meestal een met een muur afgeschoten deel van het huis en een open veranda, waar o.a. gekookt werd. De veranda steunde op houten zuilen en we vinden altijd minstens één rij zuilbases. Het echte slaapvertrek was de dwarsgelegen kamer over de volle breedte van het huis. Dit soort huizen had vaak een tweede verdieping

(bovenkamer). In Berseba werden opvallend veel stenen trappen gevonden die naar zo'n bovenkamer leidden. In stratum III werd de massieve muur vervangen door een kazemattenmuur, merkwaardigerwijs eveneens met inspruingen. De huizen aan de buitenzijde van de rondweg benutten de kazematten als achterkamer, waardoor ze aanzienlijk groter werden.

Komen we weer bij de poort dan is het laatste huis voor de poort het paleis van de gouverneur. Duidelijk herkenbaar door afmetingen en afwerking. Vlak daarvoor ligt een gebouw waarin nogal wat cultische voorwerpen (meest Egyptische) gevonden werden en o.a. een votiefrolzegel uit de 8e/7e eeuw met als tekst „Rimtuilāni zoon van Adad-idri”.

Ook in het centrale deel van de stad werden veel vier-vertrekken-huizen blootgelegd. Nergens werden oudere lagen dan V (10e eeuw) aangetroffen. AHARONI neemt aan dat deze wijze van bouwen en dit type poort teruggaan op David. Zoals bekend worden de poorten met 2×3 wachtvertrekken en kazemattenmuren algemeen aan Salomo toegeschreven.

In het noordwesten werd een groot gebouw aangetroffen. Dit is in fase II gebouwd op de hoek van de rondweg en een straat die rechtstreeks naar de poort loopt. Omdat een groot deel van het gebouw onder het straatniveau lag, is het het „kelderhuis” genoemd. Er werd nogal veel aardewerk in aangetroffen en ook de bouwtechniek was bijzonder: dik bepleisterde muren en resten van zware balken. In één van de kelders werd een gaaf kruikje gevonden met daarin gekrast: *ḥsy bmlk* („de helft/een halve van de koning”). Bedoeld is: een halve koninklijke maat. Deze maat is ongetwijfeld een tiende *bat*. De *bat* was de belangrijkste Israëlitische maat voor vloeistoffen. Wanneer het kruikje tot de rand gevuld wordt, bevat het 1.2 liter water. Eén 0.1 *bat* zal dus ongeveer 2.4 l geweest zijn. Waarschijnlijk iets minder, omdat het wel niet de bedoeling geweest zal zijn om het kruikje tot de boord te vullen. Dit brengt de *bat* op ± 23 liter. In 1953 berekende BARROIS de *bat*, op grond van een scherf van een vat uit Lachis, op 22.99 liter! Het kelderhuis heeft naar alle waarschijnlijkheid gediend als een koele opslagruimte voor vloeistoffen (wijn en olie).

Het altaar

Omdat AHARONI gedurende de hele opgraving van Berseba geobsedeerd geweest is door een te vinden tempel en omdat deze tempel na zes campagnes nog niet gevonden was, heeft hij n.a.v. dit kelderhuis een n.m.m. onmogelijke theorie ontwikkeld. Om het kelderhuis te bouwen, moest een diep gat gegraven worden en moesten de resten van een vroeger gebouw totaal verdwijnen. Het keldergebouw heeft precies dezelfde afmetingen als de tempel van Arad (18×19 m, vgl. *Phoenix* 18, 1972). D.w.z. de bouwput ontstond

door het tot de laatste steen weghalen van de tempel. Het kelderhuis is gebouwd in het laatst van de 8e eeuw. Dat was de tijd van de hervormer Hizkia. Voor dit alles is geen spoor van bewijs aan te dragen. Zelden zal in opgravingsverslagen zoveel geschreven zijn over een tempel die niet werd gevonden. Voorvoelde prof. AHARONI misschien zijn einde en was hij in tijdnood?

Dat Berseba wel degelijk een belangrijk cultisch centrum was, bleek in 1973 toen in een muur van één der voorraadhuizen, die in fase II gerepareerd was, mooie gehouwen stenen bleken te zitten, waarvan sommige hoornvormige uitsteeksels hadden. Drie hoorns werden gaaf teruggevonden, één was afgeslagen. De fragmenten konden samengevoegd worden tot het inmid-

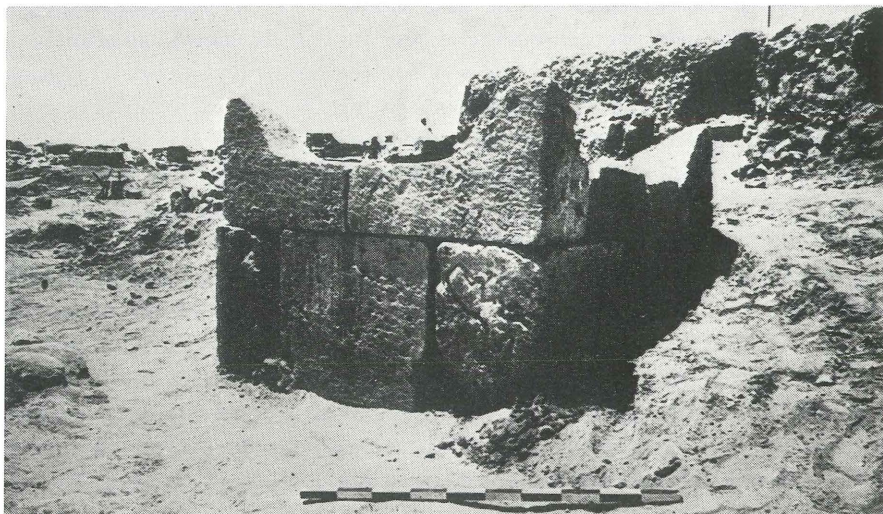

Fig. 30. Berseba. Het gereconstrueerde grote gehoornde brandofferaltaar (foto beschikbaar gesteld door de Berseba-opgravingen, Universiteit van Tel Aviv).

dels befaamd geworden brandofferaltaar van Berseba. Het altaar op de foto (fig. 30) is dus een reconstructie en werd niet in deze vorm opgegraven, zoals deze foto suggereert! Dit model-altaar was voldoende bekend in de vorm van een kleine uit één stuk gehakte reukofferaltaartjes, o.a. uit Megiddo, Sichem en nu Dan. Als groot brandofferaltaar is het een unieke vondst. De hoogte van het gereconstrueerde altaar, tot de top van de horens, bedraagt ± 157 cm, dit is dezelfde hoogte als het altaar van Arad en was volgens AHARONI 3 koninklijke ellen, de hoogte van het altaar in Jeruzalem (vgl. Ex. 27:1; 2 Kron. 6:13). Aangezien niet alle blokken gevonden zijn is de breedte onzeker. Was het een kubus van $3 \times 3 \times 3$ ellen? Of $3 \times 5 \times 5$, zoals in Arad? Opmerkelijk is voorts dat in één van de blokken een kronkelende slang is uitgehakt. Het is duidelijk dat dit altaar moeilijk te rijmen valt

met de bijbelse voorschriften geen altaren van behouwen stenen te bouwen. Volgens AHARONI is het mogelijk dat men het gebod geen altaar te bouwen waarop ijzeren gereedschap gebruikt was, zo letterlijk opvatte dat er bronzen gereedschap gebruikt werd (vgl. Joz. 8:31). Hoewel totaal onzeker is gebleven wat de oorspronkelijke plaats van dit altaar was, geldt het voor AHARONI als vaststaand bewijs dat er a) een tempel geweest was en b) dat deze aan het einde van 8e eeuw was afgebroken. Zeer recentelijk poneerde YADIN de hypothese (even onbewezen en speculatief) dat het altaar past in het gebouw links van de poort, naast het paleis, waar immers zoveel votiefvoorwerpen gevonden werden.

Reconstructie

Zoals gezegd, de opgegraven stad stamt voornamelijk uit de fases III en II. Het is een grote verdienste van de universiteit van Tel Aviv dat men de muren van een aantal gebouwen en ook een stuk stadsmuur gerestaureerd heeft tot een hoogte van ongeveer één tot anderhalve meter. Hierdoor krijgt de bezoeker een veel beter idee van zo'n bijbelse stad en worden vooral de afmetingen veel concreter. Tegelijk worden ervaringen opgedaan met de fabricatie en duurzaamheid van dit oeroude oriëntaalse bouwmateriaal.

De jongere periode

Volgens AHARONI komt in 701 het einde van Berseba met de veldtocht van Sanherib. Vermeldingen van Berseba uit latere tijd, o.a. onder Josia, moeten betrekking hebben op een jongere nederzetting op de plaats van het moderne Berseba. Daar is in bouwputten inderdaad IJzertijd-aardewerk uit de 7e en vroeg 6e eeuw gevonden. Intussen hebben op dit punt YADIN en Dame KENYON AHARONI nogal fel aangevallen. Volgens hen bestond Berseba I zeker nog tot ver in de zevende eeuw.

Uit de jongere perioden vermeld ik slechts dat uit de Perzische tijd een veertig Aramese ostraka gevonden zijn, allen uit de 4e eeuw. Ze zijn interessant, omdat ze naast typische joodse namen ook Arabische bevatten. Berseba was in die periode ook een administratief centrum. Op de top van de *tel* ligt een Romeins fort en er werd ook een Romeins badhuis gevonden. Tot de belangrijkste, meest recente ontdekkingen behoort die van een tempel uit de Hellenistische tijd. Zij lag ten zuiden van het kelderhuis (dat toen natuurlijk niet meer bestond) en bestond uit een breed vertrek van 4×12 m en daarvoor een open voorhof van 11×18 m. In het voorhof werd een platform van 2×2 m aangetroffen, misschien de sokkel van een altaar. Verschillende *favissae* leverden een zeer rijke oogst aan votiefgaven op: figurines, sieraden, etc. van brons, ivoor, faience, glas, terracotta en de schaal van struisvogel-

eieren. Verder nog drie gouden munten van Demetrius II uit 129, 128 en 127 v.o.j. De oudste muntvondst in deze tempel dateert van Ptolemaeus III (246-211 v.o.j.). Uit de tijd van de verwoesting van deze tempel stamt een vondst van 8 Nabatiese munten van Aretas II (110-62).

Literatuur over Berseba:

Tel Beer-Sheba in: *Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land, vol. I*, p. 160-168.

Y. AHARONI, *Beer-Sheba I (1969-1971 seasons)*, Tel Aviv University 1973.

—, 'The Horned Altar of Beer-Sheba'. *The Biblical Archaeologist* 27 (1974) p. 2-6.

—, 'The Building Activities of David and Salomon'. *IEJ* 24 (1974) p. 13-16.

—, 'Excavations at Tel Beer-Sheba, Vth and VIth seasons'. *Tel Aviv* 2 (1975) p. 146-168.

—, V. FRITZ en A. KEMPINSKI, 'Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Hirbet el Mšāš (Tel Mašōš) 1974'. *ZDPV* 91 (1975) p. 109-130.

Y. YADIN, 'Beer-sheba: the High Place destroyed by King Josiah'. *BASOR* 222 (1976) p. 5-18.

Korte verslagen van de meest recente campagnes in *Revue Biblique* 92 (1975) p. 92-95; *IEJ* 25 (1975) p. 169-171.

Groningen

C. H. J. DE GEUS

Addendum

Volgens een bericht in *Newsletter* no. 5 (november 1976) van de American Schools of Oriental Research werd in 1976 te Dan een bilingue wijnschrift op steen gevonden met een *ex voto* „voor de god die in Dan is”. De inscriptie, in Grieks en Aramees of Hebreeuws, wordt voorlopig rond 300 v. Chr. gedateerd.

DE GRIEKSE WEERGAVE VAN KORTE EGYPTISCHE DODENTEKSTEN

De ontmoeting van de Griekse wereld met de Egyptische beschaving is een bijzonder boeiend en tevens zeer veelzijdig onderwerp. Vooraleer het beperkt gegeven van deze bijdrage voor te stellen lijkt het ons dan ook wenselijk het te situeren in een ruimer kader en enkele elementen van de historisch-culturele achtergrond aan te stippen ¹⁾.

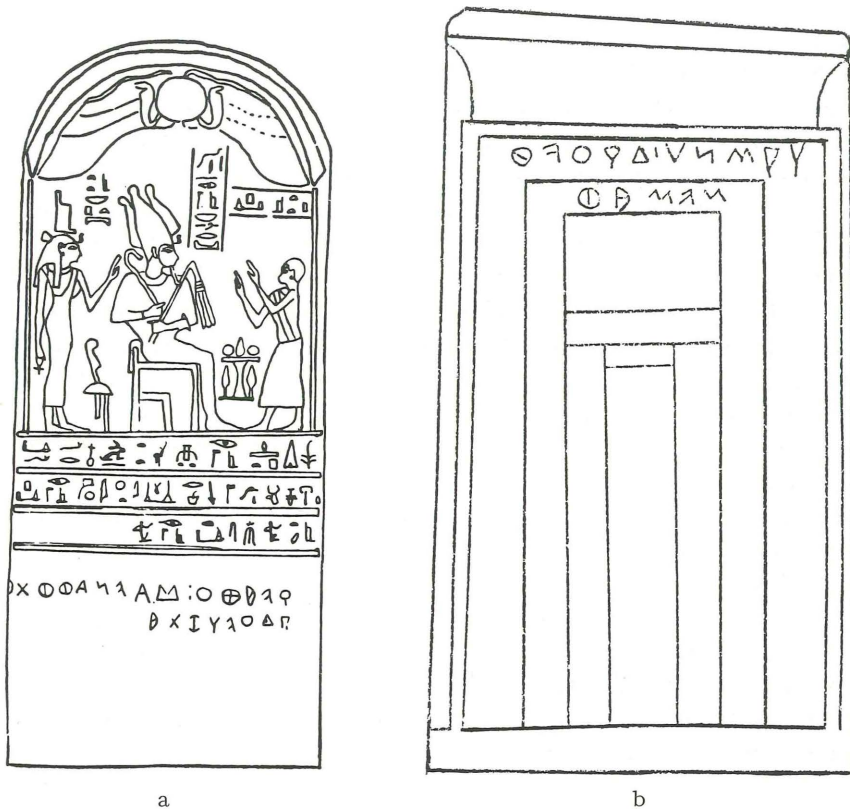

Fig. 31. Stèle Sidney 1141 (links) en Louvre Inv. A.M. 1477 (rechts); 6e eeuw v. Chr.

¹⁾ Voor oriënterende bibliografie verwijzen we naar onze artikelen 'The Study of Egyptian Proper Names in Greek Transcription. Problems and Perspectives' in *Onoma* XVIII/3 (1974) 403-420; 'Prêtres et cultes thébains à la lumière de documents égyptiens et grecs' in *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 70-71 (juin/octobre 1974), 37-55; 'Les appellations grecques des temples de Karnak' in *Orientalia Lovaniensia Periodica* 6/7 (1975/76) = *Miscellanea J. Vergote*, 463-477; zie ook *Chronique d'Égypte* 49 (1974), 107-110.

Vanaf de Saïetentijd (26e dynastie: 663-525 v. Chr.) worden Griekse huursoldaten door de Egyptische farao in dienst genomen; hiervan legt het bekende Griekse graffito uit het begin van de 6e eeuw v. Chr. op een der Ramseskolossen van Aboe Simbel, aan de grens met Soedan, getuigenis af. Om deze huurlingen te betalen worden voor het eerst in Egypte munten geslagen. Kooplui uit het Helleense moederland gaan in Egypte handel drijven en Naucratis wordt de Grieken als nederzetting toegewezen. Daar ontstaan een aantal legenden rond de figuur van de hetaere Rhodopis, die de geliefde was van de wijnimporteur Charaxus, de broer van Sappho; van het verhaal van „het verloren schoentje” is ons Assepoestersprookje nog een verre uitloper. In het belangrijke administratieve en religieuze centrum Memphis vestigen zich, naast Semieten, ook vele Grieken, die vooral uit Klein-Azië afkomstig waren: de zogenaamde Hellenomemphieten. Vermelden we tevens de Caromemphieten omwille van de talrijke Carische stèles, naar Egyptisch model gemaakt en voorzien van een Carisch opschrift (soms ook een korte hiërogliefische tekst), die te Saqqara gevonden werden (fig. 31) ²). In deze vroege periode leefde *W3h-ib-r^c-m-3h.t*, dit betekent „(koning) Apriës is in de horizon”, zoon van Alexicles (*3rksk3rs*) en Zenodote (*Snttj*), van huisuit een volle Griek derhalve, die zich laat begraven onder een Egyptische naam, in een Egyptische sarcofaag voorzien van een Egyptische inscriptie in hiërogliefen (fig. 32) ³). De groeiende belangstelling van buitenuit voor Egypte is ook duidelijk in de Egypte-politiek die Athene gaat voeren. Een ontdekkende-wereld-reiziger als Herodotus had ongetwijfeld veel bijgedragen tot het bekend maken van dit land, geschenk van de Nijl, terwijl het voor Griekse wijsgeren en staatsmannen een erezaak was een Egyptereis in hun curriculum te kunnen inschrijven.

Als Alexander Egypte van het Perzisch juk bevrijdt (332 v. Chr.) en de dynastie der Ptolemaeën zich vestigt in de nieuwe hoofdstad Alexandrië vinden vele Grieken als kolonisten een nieuw bestaan in dit vruchtbare land. De Macedonische vorst werpt zich op als de opvolger van de farao's, zoals ook later de Romeinse keizers zich als farao laten afbeelden. De Egyptische administratie wordt door een Griekse overkoepeld maar in belangrijke be-

²) Zeer lezenswaard in verband met de Engelse opgravingen te Saqqara en het leven te Memphis in de laat-faraonische en Griekse tijd zijn de opstellen van H. S. SMITH, *A Visit to Ancient Egypt. Life at Memphis & Saqqara (c. 500-30 BC)*, Warminster, 1974. Over de Cariërs zie O. MASSON, 'Les Cariens en Egypte' in *Bull. Soc. Franç. d'Égyptol.* 56 (nov. 1969), 25-36. Voor een recente poging tot ontcijfering van het Carisch schrift, zie K.-TH. ZAUZICH, *Einige karische Inschriften aus Ägypten und Kleinasien und ihre Deutung nach der Entzifferung der karischen Schrift*, Wiesbaden, 1972.

³) Zie P. W. PESTMAN, *Over vrouwen en voogden in het Oude Egypte*, Leiden, 1969, 9-10 en noot 12.

slissingen betreffende religieuze aangelegenheden wordt de hoge Egyptische clerus betrokken. De priesterdecreten worden in het Grieks en het demotisch gesteld en tevens overgezet in het heilig hiërogliefenschrift (onder meer de

Fig. 32. Sarcofaag Leiden AMT 4; 6e eeuw v. Chr. (uit BOESER, *Beschrijving van de Egyptische Verzameling . . . Leiden VII*, 1915, pl. VI-VII).

bekende steen van Rosette). Van hun kant tonen de Egyptische priesters hun loyaliteit tegenover het nieuwe vorstenhuis door de dynastische cultus in de eredienst op te nemen. Grieken en Egyptenaren behouden hun eigen identiteit; er is geen versmelting van de etnische bevolkingsgroepen, geen „Misch-

kultur". Maar toch kan het nauwelijks verwondering wekken dat de dagelijkse contacten aanleiding geven tot cultuuruitwisseling. De demotische en Griekse papyri tonen ons de geleidelijke integratie van Grieken in Thebe. Reeds in de 3e eeuw vóór onze tijdrekening komen, zij het sporadisch, gemengde huwelijken voor. In de woonwijken ten noorden en ten zuiden van het tempelgebied van Amon te Karnak wonen Grieken tussen de Egyptenaren. Dat het soms tot minder aangename confrontaties komt leert ons het zogenaamde Hermiasproces, bekend uit een omvangrijk achief dat zowel Griekse als demotische stukken bevat. Vooral in de steden met een over-

ΠΑΡΩΥΡΑΝ.
 Λ Ε. ΠΟΡΩΥΡΓΟ:ΝΑΦΟΡ
 ΜΗΙΕΣΙΝΟΜΟΥΣΙΡΕΜΗΙΕ
 ΜΟΥΝΛΑ ΣΟΝΤΗΡΓΓΝΟΤΩ
 ΤΑΙΡΚ ΤΜΗΤ ΤΟΝΕΥΜΑΥΘΟΥ
 ΟΥΣΟΡΕ ΤΑ]ΝΟΜΠΟΝΑΜΜΙΡΟΝ
 ΡΥΜΕ

Fig. 33. Greco-Egyptisch graffito uit Abydos, 2e eeuw v. Chr.

wegend Egyptisch karakter komen de Grieken, of ruimer gezien de Grieksprekenden, in contact met de Egyptische taal en godsdienst. Een concreet probleem stellen de namen van goden, plaatsen, tempels en personen waarvan ze de Egyptische uitspraak proberen weer te geven met Griekse letters of waarvan ze een „vertaling” pogen te geven door de naam van de Egyptische god te vervangen door die van een vergelijkbare Griekse godheid. Ter illustratie verwijzen we naar de naam van de bekende stad „huis van Hathor” (bij het moderne Gebelein), in het Grieks als Pathyris (*pr-H.t-Hr*) getranscribeerd, of vertaald als Aphroditopolis. De pogingen om Egyptisch met Griekse letters te schrijven beperken zich meestal tot losse woorden. Een Grieks graffito te Abydos, vermoedelijk uit de 2e eeuw v. Chr., bevat echter een uitzonderlijk voorbeeld van een langere Egyptische tekst in het Grieks geschreven (fig. 33) ⁴). De regels 2 tot 4 luiden: Λ (ἔτους) ε πορω υργοναφορ

⁴) Heruitgave met commentaar in P. W. PESTMAN — J. QUAEGBEUR — R. L. VOS, *Recueil de textes démotiques et bilingues*, doc. 11 (in druk).

μη εσι νομ ουσιρι μη εμουνασοντηρ πνοτω en kunnen vertaald worden als „Jaar 5 van farao Hurgonaphor (d.i. „Horus, het goede wezen”) bemind door Isis en Osiris, bemind door Amon koning der goden, de grote god”. Uit de vroeg-romeinse tijd kennen we een papyrusfragment, blijkbaar uit een demotisch schoolboek afkomstig, waar de uitspraak van enkele woorden in het Grieks aangegeven is ⁵⁾. Dit zijn sporadische voorlopers van het Koptisch dat het Egyptisch gaat schrijven met het Griekse alfabet; om de fonemen die in het Grieks ontbreken aan te duiden worden zeven tekens, afgeleid uit het demotisch, toegevoegd. Een grote stimulans tot het in gebruik nemen van het Koptisch schrift is uitgegaan van de magische teksten. Zo bevat de belangrijke demotische papyrus van Londen en Leiden (3e eeuw na Chr.) glossen die de uitspraak van een aantal termen aangeven; zij zijn geschreven in een alfabet van Griekse letters vervolledigd met een aantal demotische tekens. Naast de zogenaamde oudkoptische teksten zijn ook enkele Griekse magische papyri uit de 3e/4e eeuw n. Chr. bewaard met passages die slechts als Egyptisch kunnen begrepen worden.

Het contact tussen Egyptenaren en Griekssprekenden in het vlak van de dagelijkse omgang en ook op meer intellectueel niveau veronderstelt een vrij ruim verspreide tweetaligheid. Het demotisch neemt enkele Griekse termen op (bijvoorbeeld *brwtj* = ἐορτή), terwijl het Koptisch meer en meer gebruik maakt van Griekse woorden. De dikwijls moeilijk te definiëren wederzijdse beïnvloeding die zich op religieus, filosofisch en artistiek gebied doorzet, is ook merkbaar in de literatuur. J. YOYOTTE (Parijs) heeft overtuigend aangetoond dat in het zuiden van Egypte, te Edfoe, gecultiveerde Grieken leefden die vertrouwd waren met de metriek van de klassieken en uit wier verzen blijkt dat ze bekend waren met de lokale tradities. Anderzijds heeft Ph. DERCHAIN (Keulen) onlangs gewezen op de invloed van de Griekse literatuur, en meer in het bijzonder Homerus, op de redactie van mythologische tempelteksten te Edfoe ⁶⁾. Ook in de demotische romans van de Petoebastis-cyclus had men reeds verwantschap met de Homerische epen onderkend ⁷⁾. De mogelijkheid die de Grieken geboden wordt om toegang te hebben tot de Egyptische geschriften treedt duidelijk aan het licht in

⁵⁾ W. SPIEGELBERG, *Demotica II* (Sitzungsber. Bayer. Akad. Wiss. 1928, 2), 44-49. Verdere gegevens over de onmiddellijke voorgeschiedenis van het Koptisch bij J. VERGOTE, *Grammaire copte Ib*, Leuven, 1973, § 12-15. Een nieuwe tekst werd uitgegeven door H. SATZINGER, 'The Old Coptic Schmidt Papyrus' in *Journal of the American Research Center in Egypt* 12 (1975), 37-50, pl. XIII.

⁶⁾ Ph. DERCHAIN, 'Homère à Edfoe' in *Revue d'Égyptologie* 26 (1974), 15-19 waar men ook de verwijzing naar het artikel van J. YOYOTTE vindt.

⁷⁾ A. VOLTEN, 'Der demotische Petubastisroman und seine Beziehung zur griechischen Literatur' in *Akten VIII. Intern. Kongresses für Papyrologie Wien 1955* (Mitt. aus der Papyrussammlung der Österr. Nationalbibliothek NS V), 1956, 147-152.

Griekse bewerkingen van Egyptische teksten. Uit de Griekse en vooral uit de Romeinse periode zijn verschillende dergelijke werken ⁸⁾ bewaard: de Griekse versie van de Tefnoetlegende, de droom van Nectanebo, de hymne aan Asclepius/Imouthes, het orakel van de pottenbakker e.a. Bijzonder interessant zijn, uit de Romeinse tijd, ook fragmenten van een Egyptisch tempelritueel die een Griekse bewerking van de zogenaamde negatieve biecht bevatten. Reminiscenties hieraan vinden we nog bij Latijnse elegieëndichters ⁹⁾. Vermelden we verder het werk van Manetho (3e eeuw v. Chr.) en uit een veel latere periode dat van Horapollon (4e/5e eeuw n. Chr.), twee geleerden die de Egyptische wetenschap van hun tijd beheersten en in het Grieks schreven. Tussen beiden situeren zich de klassieke auteurs Plutarchus (*De Iside et Osiride*) en Apuleius (*Metamorfosen XI*) ¹⁰⁾ die over de Egyptische mythologie en godsdienstige overtuigingen goed geïnformeerd waren.

Tegen deze achtergrond van het samenleven van Grieken en Egyptenaren willen we een kleine reeks Griekse overzettingen van korte Egyptische dodenteksten aan de aandacht van de geïnteresseerden voorleggen. Deze komen voor op mummie-etiketten ¹¹⁾, dit zijn plankjes, meestal te dateren in de 2e of 3e eeuw n. Chr., die als een soort naamkaartjes aan de mummies vastgemaakt werden. Het overgrote aantal — het zijn er vele honderden — in het Grieks, het demotisch of in beide talen gesteld, zijn afkomstig uit de omgeving van Achmim/Panopolis, een Egyptische provinciestad in het zuiden, waar zeer vroeg ook een Griekse traditie kan aangewezen worden. De demotische teksten op deze mummie-plankjes bevatten veelal een of andere religieuze formule ontleend aan de funeraire literatuur.

Tot voor kort was slechts één geval bekend van een tweetalig mummie-plankje waarop ook een Griekse vertaling van de religieuze formule voorkwam. We geven dit kleine document ¹²⁾ — dat we als (a) aanduiden — hier in extenso weer, waarbij we, ten behoeve van de egyptoloog niet-demotisant, de demotische tekst in hiërogliefen overzetten.

⁸⁾ Korte bibliografie bij DARIO DEL CORNO, 'La letteratura popolare nei papiri' in *Proceedings of the XIV Intern. Congress of Papyrologists Oxford 1974*, Londen, 1975, 79-84, speciaal noten 6-8.

⁹⁾ Zie R. MERKELBACH, 'Ein griechisch-ägyptischer Priestereid und das Totenbuch' in *Religions en Egypte hellénistique et romaine*, Straatsburg, 1969, 69-73 en zijn uitgebreide studie, met aanvullende bemerkings van L. KOENEN, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 2 (1968), 7-38.

¹⁰⁾ J. G. GRIFFITHS, *Plutarch's De Iside et Osiride*, Cambridge, 1970, en IDEM, *Apuleius of Madauros. The Isis-Book (Metamorphoses, Book XI)*, Leiden, 1975.

¹¹⁾ Meer gegevens vindt men in onze bijdrage 'Mummy Labels. An Orientation' die verschijnt in *Papyrologica Lugduno Batava* 19.

¹²⁾ W. SPIEGELBERG, 'Ein bilingues Mumiennetikett der Strassburger Bibliothek' in *Recueil de Travaux* 26 (1904), 57-58.

Vertaling:

- (1) „Zijn Ba zal Osiris-Sokaris dienen, (de) grote god, heer van Abydos:
- (2) Pa(ph)iomis, zoon van Kollouthes, (klein)zoon van Nepheros,
- (3) zijn moeder (is) Senkolanthas, de man uit
- (4) het dorp Bompaë”.

De Griekse tekst luidt:

- (1) Παφιῶμις Κολλούθου
- (2) μητρὸς Σενκολανθᾶτος
- (3) ἀπὸ Βομπαή. Ἐξέσται σοὶ
- (4) ὑπηρετεῖν τὸν μέγαν θεῶν (lees θεὸν)
- (5) Ὅσιριν.

Vertaling:

„Paphiomis, zoon van Kollouthes, van de moeder Senkolanthas, uit Bompaë. Het zal U mogelijk zijn de grote god Osiris te dienen”.

De religieuze formule van regel 1 van de demotische tekst vinden we in vertaling aan het einde van de Griekse versie toegevoegd. Deze merkwaardige poging tot vertaling bleef geïsoleerd en weinig bekend.

Het is dan ook een gelukkig feit dat in een recente uitgave van de Griekse inscripties op de mummie-plankjes die in het Louvre bewaard worden enkele gelijkaardige vertalingen te vinden zijn. Jammer genoeg hebben de uitgevers er geen voldoende aandacht aan geschonken, wat er ons toe aanzet deze teksten hier kort te bespreken¹³).

Van de demotische formule die we in doc. (a) aantreffen kennen we nu twee nieuwe vertalingen:

- (b) εἴη δ' αὐτὴν ὑπηρετεῖν τὸν θεῶν (lees θεὸν) μέγιστον Ὅσιριν ὡς θέλει.

„Het zij haar mogelijk de zeer grote god Osiris te dienen, zoals zij het wenst”.

- (c) οὗ τὸ εἶδωλον ὑπερετήσει τὸν μέγαν θεὸν Ὅσιριν Ἀβύδου.

„Wiens ‘eidolon’ zal dienen de grote god Osiris van Abydos”.

Enkele opmerkingen dringen zich op. In de drie vertalingen wordt alleen Osiris vermeld; de dodengod Sokaris die in de demotische versie met Osiris

¹³) F. BARATTE — B. BOYAVAL, ‘Catalogue des étiquettes de momies du Musée du Louvre’ in *Études sur l’Égypte et le Soudan anciens* (Cahier de recherches de l’Institut de papyrologie et d’égyptologie de Lille 2, 3), 1974, 1975, respectievelijk 155-264 en 153-261. Doc. (b) = n°67; doc. (c) = n° 245; doc. (d) = n° 356; doc. (e) = n°s 616 en 632.

een entiteit vormt is weggelaten. Het epitheton „heer van Abydos” vinden we alleen in het laatste geval terug. Het is verder interessant te zien hoe het Egyptische futurum III in de Griekse versie (a) door ἐξέσται (fut.) + infinitief en in (c) als futurum vertaald wordt terwijl ook in doc. (b) de wending εἴη ... met de toevoeging ὡς θέλει een poging lijkt te zijn om het futurum III weer te geven dat naast de toekomst ook de wens en de wil uitdrukt. Telkens beantwoordt aan *šms* het Griekse werkwoord ὑπηρετεῖν, waaruit blijkt dat de semantische evolutie van *šms* „volgen” naar *šms* „dienen” (vergelijk het Koptische *šjemsje* „dienen, vereren”) reeds voltrokken is.

Het belangrijkste punt lijkt ons echter de weergave van het Ba-begrip te zijn. Vóór Osiris-Sokaris wordt de overledene vertegenwoordigd door zijn Ba, een kernbegrip waarover een uitvoerige literatuur bestaat. De vertaling „ziel”, die men dikwijls in moderne werken aantreft en die teruggaat op Horapollon, is ongetwijfeld misleidend maar wordt voorlopig verder gebruikt bij gebrek aan beter. De moeilijkheid waarvoor ook de antieke vertaler zich gesteld zag, blijkt uit (a) en (b), waar de overledene zelf als onderwerp fungeert. In (c) wordt Ba weergegeven door εἶδωλον en dit gegeven lijkt ons belangwekkend ¹⁴). De term εἶδωλον is echter op zichzelf ook niet zo doorzichtig. We zouden kunnen opteren voor de vertaling „any unsubstantial form” of „image/likeness” die we in LIDDELL-SCOTT's *Greek-English Lexicon* vinden. In het laatste geval denken we dan aan de Ka, nauw verwant met de Ba. Het lijkt ons echter meer aangewezen εἶδωλον op te vatten als „de zichtbare manifestatie”, een vertaling die ook voor Ba in recente studies meer en meer naar voren treedt.

Een vierde vertaling geeft een variante van de vorige formule:

(d) Εἰς αἶμα μετὰ δόξης ὑπηρετήσῃ Οὐσορχοντεμόντ.

„Zij zal Osiris die vooraan is in het Westen ¹⁵) (d.i. de koning van het dodenrijk) met roem dienen voor altijd”.

Het ontbreken van het Ba-begrip in deze vertaling, zoals in de eerste twee voorbeelden, is op het eerste gezicht niet verwonderlijk, wel de aanwezigheid van de uitdrukking „met roem”. Wellicht gaat het hier om een poging van de vertaler het Ba-begrip, waarvoor hij geen pasklare Griekse tegenhanger in de geest had, in de vertaling te brengen. Inderdaad: *b3* en vooral het meervoud *b3.w* kan de betekenis hebben „macht, aanzien, roem”, waarbij de gelijkkluidendheid van *b3=f* „zijn Ba”, uitgesproken als βίου (zie verder), met *b3.w* „roem” = βίου (zie de naam van de ster *tpj^c-b3.w*:

¹⁴) Vgl. GRIFFITHS, *Plutarch's De Iside et Osiride*, 148 en 363-364.

¹⁵) Het demotische *hntj imntj*, „die vooraan is in Westen”, is een variante van het beter bekende *hntj imntj.w*, „de eerste van de Westelijken”.

τηβίου) een rol kan hebben gespeeld. Er dient verder opgemerkt te worden dat deze Griekse tekst maar ten dele een vertaling is, aangezien de kwalificatie van Osiris *hntj imntj* „de voorste van het Westen” niet in vertaling maar in translitteratie weergegeven wordt.

Als vervanging van de zopas besproken demotische formule „de Ba zal dienen ...” treffen we dikwijls ook een andere aan, namelijk „de Ba moge leven ...”. Twee van de onlangs gepubliceerde mummie-plankjes uit het Louvre, door dezelfde hand geschreven, bevatten deze formule in translitteratie. Wegens de zeldzaamheid van dergelijke teksten zijn zij van het allergrootste belang voor de vocalisatie van het Egyptisch. De Griekse weergave van de Egyptische uitspraak werd als volgt gelezen:

(e) Ανχηβίου ομμα Ουσορχοντεμοντ ντιτω νοβηβωτ.

Hierin herkennen we duidelijk het Egyptische:

ᶜnh bj=f m-b3ḥ Wsir hntj imntj ntr ʿ3 nb Ibt

„Moge zijn ziel leven vóór Osiris die vooraan is in het Westen, grote god, heer van Abydos”.

Alleen ντιτω dat zeker aan *ntr ʿ3* moet beantwoorden, vormt een moeilijkheid. We hadden graag νουτω, νετω of een variante hiervan gelezen; de foto's van deze gedeeltelijk uitgewiste teksten laten dit echter niet toe en suggereren eerder ΝΟΝΤΩ (de o als een stip aan de eerste N vast geschreven). De letter vóór T (door de uitgevers als τι gelezen) vormt een crux, maar over de interpretatie van het woord kan geen twijfel bestaan. Het ligt niet in onze bedoeling de vocalisatie van deze Egyptische zin hier wetenschappelijk helemaal uit te diepen, wel willen we enkele punten aanstippen die het belang ervan illustreren. *Ανχηβίου*: de aanwezigheid van η vóór het onderwerp βίου leert ons dat het accent van *ᶜnh* na de *h* valt, wat een nieuwe bevestiging is van de vocalisatie van de prospectieve *sdm=f* zoals o.m. J. VERGOTE¹⁶) die voorstelt. De weergave van het suffix =f door ου (lees w/v) kan vergeleken worden met andere gevallen waar de Griekse υ de Egyptische *f* vertegenwoordigt, zoals in ἐυτῆμις, lees evtêmis = Nefertem. De woorden *nb Ibt*, „heer van Abydos”, dienen als een samenstelling beschouwd te worden, aangezien *nb* (= νηβ zie Νεχτενηβις „Moge de heer sterk zijn”) zijn klemtoon verloren heeft, waardoor de klinker tot een murmelvocaal (in het Grieks met ε of ο aangeduid) herleid is.

Aan dit overzicht moeten we een laatste tekst toevoegen die reeds langer

¹⁶) Zie J. VERGOTE, *De oplossing van een gewichtig probleem: de vocalisatie van de Egyptische Werkwoordvormen* (Mededel. Kon. Vlaamse Acad., Klasse der Letteren XXII 7), Brussel, 1960, 21-23.

bekend is ¹⁷⁾ en die als een vrijere vertaling van dezelfde formule gezien dient te worden.

(f) Παρά Ὁσίρει ζῆ αὐτοῦ τὸ ὄνομα.

„Zijn naam leve ¹⁸⁾ bij Osiris”.

Hoewel de Egyptische term „naam” (*rn*) dikwijls in gelijkaardige formules voorkomt (bij voorbeeld „Moge de (schone) naam van x hier blijven vóór de god N”), moeten we toch vaststellen dat hij in bedoelde formules niet verbonden wordt met het werkwoord „leven”. Om deze reden vermoeden we dat hier achter „de naam” het Ba-begrip steekt. Het lijkt ons dat de vertaler op die manier een elegante oplossing gevonden heeft om het reeds opgemerkte vertaalprobleem te omzeilen. In verband met de vertaling van Ba door „de naam”, die we hier graag willen herkennen, kan trouwens verwezen worden naar de bekende verwantschap tussen Ka en „de naam”. We kunnen ook niet uitsluiten dat de schrijver van doc. (f) bij de keuze van de term „naam” beïnvloed werd door de persoonsnaam Ἀγχορίμφης, „Moge zijn naam leven”, of misschien ook door de Griekse formule op grafstèles en mummie-plankjes Εἰς ἀειμνηστον τὸ ὄνομα, „Zijn naam blijve in herinnering voor altijd”.

Deze kleine verzameling van Griekse overzettingen in vertaling of translitteratie van korte Egyptische dodenteksten dient geïntegreerd te worden in een dubbele tendens: enerzijds worden Egyptische teksten voor Griekssprekenden toegankelijk gemaakt in vertaling, anderzijds wordt van het Griekse alfabet gebruik gemaakt om het Egyptisch leesbaar te maken voor hen die het ingewikkelde demotische schrift niet beheersen. Meteen is, naar we hopen, aangetoond dat ook kleine en verwaarloosde documenten als mummie-plankjes onze volle aandacht verdienen, o.m. omdat ze soms zeer originele gegevens verschaffen.

Leuven,
juni 1976

JAN QUAEGBEUR
aangesteld navorser van het
Belgisch Nationaal Fonds voor
Wetenschappelijk Onderzoek

¹⁷⁾ Mummie-plankje in het University College, Londen, alleen uitgegeven in *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten* III (ed. F. BILABEL, 1926), n° 7108.

¹⁸⁾ Voor de vertaling als optatief vergelijk LIDDELL-SCOTT, *A Greek-English Lexicon* (9e uitgave), 758 (asseverations); J. VERGOTE, in *Orientalia* 34 (1965), 355.

RECENTE OPGRAVINGEN OP DE WESTELIJKE HEUVEL VAN HET OUDE JERUSALEM ¹⁾

Centraal in de geschiedenis van het bijbelse Jerusalem stond aanvankelijk het gebied rondom de Tempelberg en de Davidsstad. Maar voor de tweede periode van de judese monarchie wordt melding gemaakt van uitbreiding van de stad met een nieuw gedeelte (2 Kon. 24:14). Dat deze uitbreiding in westelijke richting gezocht moest worden was reeds duidelijk op grond van vroegere opgravingen, b.v. in de Citadel, waar men sporen aantrof van ommuring. Het is dan ook begrijpelijk dat de Israelische archeologen, die sinds 1968 een voor zover mogelijk systematisch onderzoek instellen ten einde meer gegevens te verkrijgen over de geschiedenis van Jerusalem, deze westelijke heuvel in hun werkzaamheden hebben betrokken. De heuvel is door het 'Stadsdal' gescheiden van de Tempelberg. Het is een hoge, brede heuvel met twee toppen. De meest westelijke top is de hoogste en wordt in beslag genomen door de huidige Armeense wijk. Op de noordelijke top ligt de Joodse wijk van de oude stad. Door de oorlog van 1948 en de gevolgen daarvan was een groot deel van deze wijk verwoest en vervallen. Alvorens met de herbouw ervan te beginnen heeft men op vele plaatsen een onderzoek ingesteld naar sporen van eventuele eerdere bewoners. Aan de rand van de huidige oude stad worden eveneens meerdere opgravingen verricht.

De gegevens die deze opgravingen opleveren spitsen zich toe op twee punten:

- a. men heeft nader materiaal ontdekt dat kan helpen bij de reconstructie van de loop van de muren van Jerusalem ten tijde van de Eerste en de Tweede Tempel;
- b. door de vele gegevens die de opgravingen in de joodse wijk opleveren krijgt men steeds meer inzicht in de wijze waarop de bewoners van de westelijke heuvel hebben geleefd en gewoond, vooral ten tijde van de Tweede Tempel, tot aan de verwoesting van deze wijk in de maand Elloel van het jaar 70 ²⁾.

DE MUREN VAN JERUSALEM

Ontelbaar is het aantal publicaties sedert de 19e eeuw dat de muren van Jerusalem tot onderwerp heeft gehad. Als wij ons tot de westelijke heuvel beperken denken we aan de drie muren, die in de tijd van Herodes en zijn opvolgers de grenzen van de stad bepaalden. Josephus beschrijft ze als de

¹⁾ Dit artikel is een vervolg op 'Israelische opgravingen langs de muur van de Tempelberg', verschenen in *Phœnix* 20 (1974), 339-350. Zie aldaar ook voor literatuur. De Israel Exploration Society was zo vriendelijk toestemming te verlenen tot het gebruik der illustraties.

²⁾ Josephus, *Bell. Jud.*, VI, 407.

eerste of vroege muur, de tweede en de derde muur³). Ook al ten tijde van de Eerste Tempel is er sprake van een muur die gediend zal hebben voor (een deel van) de ommuring van de westelijke heuvel (2 Kron. 32:5).

Op grond van beschikbaar historisch, archeologisch en topografisch materiaal zijn er vele pogingen ondernomen om te komen tot een reconstructie van de vermoedelijke loop van deze muren. Een overzicht hiervan vindt men bijv. in het veelomvattende werk van J. SIMONS, *Jerusalem in the Old Testament* (Leiden, 1952), die met het hem ter beschikking staande materiaal beargumenteert welke loop de muren zijns inzien hebben gevolgd. Ook bij KATHLEEN KENYON⁴), M. AVI-YONAH⁵) en zeer recent bij H. H. GROSHEIDE⁶) treffen we gegevens op grond waarvan soms stellig, soms zeer voorzichtig een standpunt wordt ingenomen⁷).

Het is zeker niet de bedoeling van dit artikel ook hier weer een overzicht te geven van al het beschikbare materiaal. Na een zeer summiere opsomming van enkele literaire en archeologische gegevens zal in het kort beschreven worden welke vondsten er op dit gebied bij de laatste Israelische opgravingen zijn gedaan en in welke richting de opgravers deze vondsten te kunnen interpreteren.

Voor al over het verloop van de derde muur bestaat tussen de archeologen een groot verschil van mening. Omdat de plaats die men aan deze muur toekent consequenties heeft voor de ligging van de tweede muur en ook omdat men zich kan afvragen of een verband bestaat tussen de eerste of vroege muur van Josephus en de in het seizoen 1969/1970 ontdekte muur uit de periode van de Eerste Tempel, lijkt het ons het meest voor de hand te liggen de opgravingsresultaten te behandelen in de volgorde: derde muur, tweede muur, eerste muur, brede muur⁸).

Derde Muur

Als belangrijk literair gegeven over het verloop van de derde muur citeren we Josephus (Bell. Jud. V, 147): „*Het begin van de derde (muur) was de toren van Hippicus; vandaar strekte hij zich noordwaarts uit tot de toren van Psephinus. Vervolgens liep hij naar beneden tegenover⁹) de monumenten van Helena (...) en voortgaande langs¹⁰) de koninklijke*

³) *Idem*, V, 142-147.

⁴) K. KENYON, *Digging up Jerusalem*. London, 1974. Vooral 226-264.

⁵) M. AVI-YONAH, 'The Third and Second Walls of Jerusalem', *IEJ* 18 (1968) 98-125.

⁶) H. H. GROSHEIDE, *Deernis met haar Puin*, Kampen (z.j.), pp. 8-10.

⁷) Vgl. ook het overzicht in *Phoenix* 11 (1965), 214-221.

⁸) Deze naam wordt gehanteerd door N. AVIGAD 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City, Jerusalem 1970 (Preliminary Report II)', *IEJ* 20 (1970), 133.

⁹) ἀντικρυ

¹⁰) δια

graven draaide bij met een hoektoren bij het zogenaamde monument van de Voller; na samengekomen te zijn met de oude omsingelingsmuur eindigde hij bij het Kedrondal" ¹¹).

Sedert de eerste helft van de 19e eeuw heeft men bij verschillende opgravingen getracht de loop van deze muur vast te stellen. Tot op heden bestaan met name omtrent de noordelijke lijn van de muur hevige contro-versen.

Een aantal archeologen situeert de derde muur op een afstand van ca. 500 m ten noorden van de huidige noordelijke stadsmuur. EDWARD ROBINSON was in 1841 de eerste die daar volgens zijn zeggen delen van deze derde muur ontdekte ¹²). Hij beschrijft funderingen, samengesteld uit grote behouwen steenblokken; zelfs spreekt hij over fundamente van torens.

In 1925-1927 graven E. L. SUKENIK en L. A. MAYER langs dezelfde lijn en komen daarbij tot soortgelijke conclusies als ROBINSON ¹³). Deze opgravingen, die zich uitstrekken over een lengte van ca. 500 m, zijn aanleiding geweest tot verschillende interpretaties waarbij L. H. VINCENT de mening van SUKENIK/MAYER met alle kracht heeft bestreden ¹⁴). Volgens zijn mening is hier sprake van een verdedigingswerk, opgeworpen in de tijd van de opstand van Bar Kochba (132-135 n. C.). Na latere opgravingen van SUKENIK in 1940 is, samen met het gedeelte dat ROBINSON opgroef, ca. 1200 m van de lijn van deze muur bekend.

Na opgravingen in de periode van 1961-1967 o.l.v. KATHLEEN KENYON wordt de discussie hervat. Miss KENYON houdt vol dat de derde muur heeft gelopen op de plaats waar zich ook nu ongeveer de noordelijke stadsmuur bevindt ¹⁵). Haar belangrijkste argument hiervoor ontleent zij aan opgravingen in de directe omgeving van de huidige Damascuspoort. Reeds in 1937/38 o.l.v. R. W. HAMILTON en vervolgens in 1964 werden hier een aantal fundamente gevonden, o.a. van een toren. Uit deze fundamente concludeert Miss KENYON dat daar een stadsmuur gebouwd is, die zij aan de hand van architectuur en vondsten van munten en aardewerk dateert ten tijde van Agrippa I (40-44 n. C.). Deze wordt door Josephus genoemd als de oorspronkelijke bouwheer van de muur (*Bell. Jud.*, V, 148).

De noordelijker gelegen muur (de 'derde muur' van ROBINSON, SUKENIK

¹¹) Juist omdat er een weinig exacte bepaling mogelijk is van woorden als ἀντικρυ, δια (dat naast 'langs' ook heel goed 'door' kan betekenen; zie hiervoor SIMONS, 460, AVI-YONAH, *IEJ* 18 (1968), 120) en κατά, zijn er aan de hand van deze tekst verschillende interpretaties mogelijk over de loop van de muur.

¹²) E. ROBINSON, *Biblical Researches in Palestine I*, Boston, 1841, 314v.

¹³) E. L. SUKENIK, L. A. MAYER, *The Third Wall of Jerusalem*. Jerusalem, 1930.

¹⁴) L. H. VINCENT, *Jérusalem de l'Ancien Testament*. Paris, 1954, 114-174.

¹⁵) K. KENYON, *Digging Up*, 238.

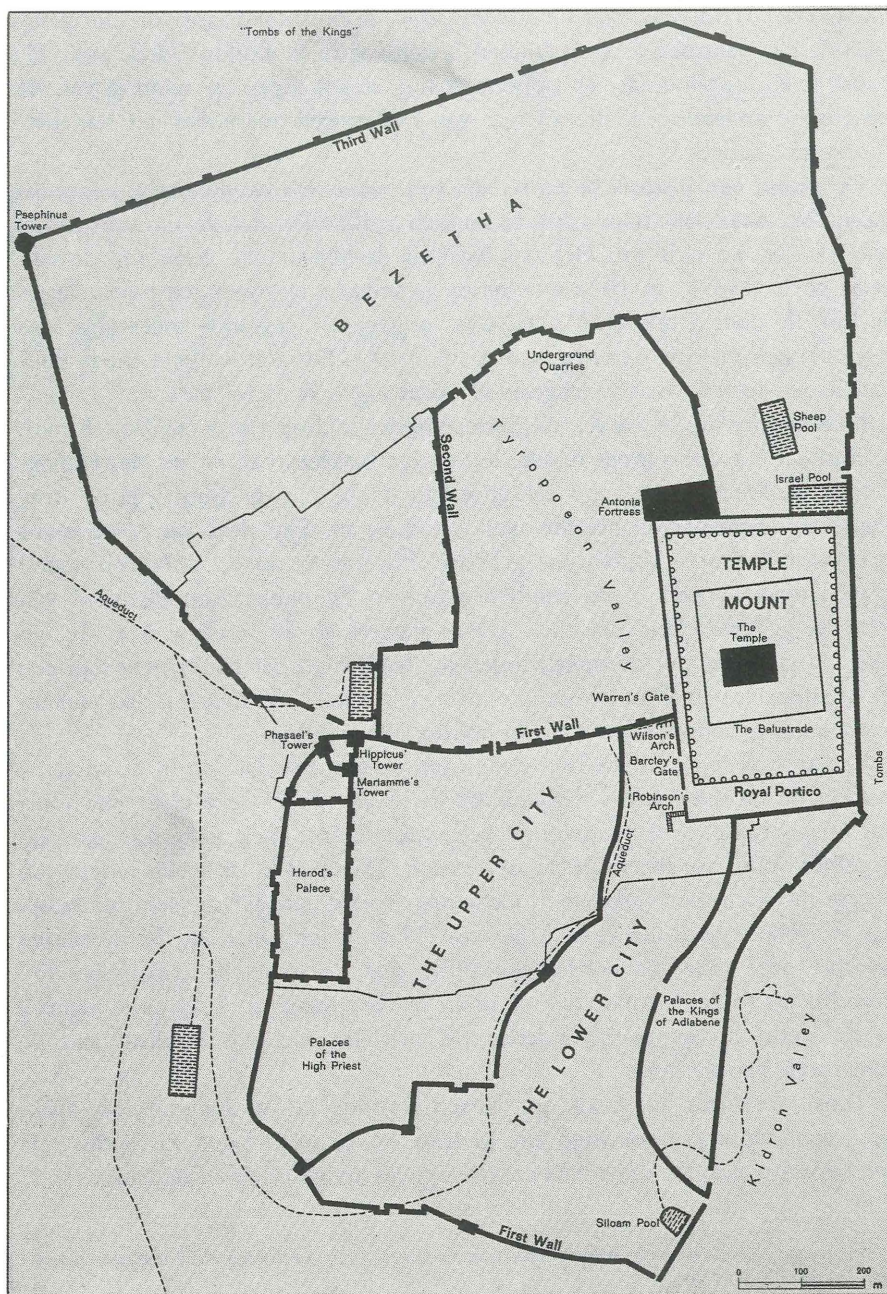

Fig. 35. Jerusalem ten tijde van de Tweede Tempel (*Jerusalem Revealed* p. 10).

en MAYER) is volgens haar de *circumvallio*, de omsingelingsmuur, die Titus bouwde om daarmee de overwonnen bevolking in te sluiten (*Bell. Jud.*, V, 506vv). Zij opponeerde, en opponeert nog steeds tegen de mening van de Israelische archeologen, die zij o.a. van ouderwetse methoden en onnauwkeurigheid beticht ¹⁶).

Op grond van historische en tot die tijd bekende archeologische gegevens meent M. AVI-YONAH in 1968 te kunnen volhouden dat de lijn van SUKENIK/MAYER ten tijde van Herodes Agrippa de noordelijke grens van de stad heeft gevormd ¹⁷). In 1972 werden de Israelische opgravingen hervat langs de lijn die door SUKENIK/MAYER was aangegeven, teneinde meer gegevens te verkrijgen over de datering van de muur ¹⁸). Dit zou wellicht mede kunnen leiden tot een meer eensgezinde opvatting over deze materie.

Deze opgravingen werden uitgevoerd onder leiding van SARA BEN-ARIEH, E. NETZER e.a. Men groef tussen de huidige Nabloesroad en de Hel-Hahandasastreet. Onderzocht werd een stuk van 45 m van de muur, die op deze plaats een gemiddelde breedte had van 4.30 m. Een deel van deze muur lag onder een groot byzantijns gebouw. Daaronder waren weer een aantal graven uitgehouwen in de fundamente van de muur. Aan de hand van schaarse gegevens kan men deze graven dateren in de 3e eeuw n. C. In het centrale gedeelte van de opgravingen ontdekte men het fundament van een toren, die 9 m in noordwestelijke richting uitstak; de muur is, zo concludeert men, gebouwd als afweer in noordelijke richting.

Een argument van SARA BEN-ARIEH om de muur te dateren in de 1e eeuw n. C. is de vondst van een witgepleisterde vloer. Onder deze vloer, die voordat hij gebruikt werd kennelijk is geëgaliseerd, trof men materiaal aan, dat gedateerd kon worden in de 1e eeuw n. C. De vloer is over een lengte van 40 cm met de muur verbonden, maar men neemt aan dat dit oorspronkelijk met de gehele vloer het geval is geweest. Daaruit leidt men af, dat de ruimte waartoe deze vloer behoorde gelijktijdig met de muur functioneerde. Op grond daarvan dateert men ook de muur in de 1e eeuw n. C. en deze mening wordt door de opgravers onderbouwd met argumenten ontleend aan de constructie van de muur.

Tenslotte wijzen zij er ook op, dat ten noorden van de lijn van deze muur geen contemporaine vondsten zijn gedaan en dat deze muur dus gedurende een bepaalde periode moet hebben gefungeerd als noordelijke stadsgrens.

¹⁶) IDEM, 252/3; zie ook de briefwisseling in *IEJ* 25 (1975) tussen K. KENYON en SARA BEN-ARIEH/E. NETZER.

¹⁷) *IEJ* 18 (1968), 98vv.

¹⁸) SARA BEN-ARIEH/E. NETZER, 'Excavations along the Third Wall of Jerusalem, 1972-1974', *IEJ* 24 (1974), 97-107.

Tweede Muur ¹⁹⁾

Josephus beschrijft het verloop van de tweede muur in één zin (*Bell. Jud.*, V, 146): „De tweede (muur) had zijn begin bij de poort die men Gennath noemt, die nog tot de eerste muur behoort; hij omsingelde slechts de noordelijke helling en liep dan omhoog tot aan de burcht Antonia”. In *Bell. Jud.*, V, 260 vermeldt Josephus dat het aantal torens van deze muur 14 bedroeg, tegen 60 in de eerste en 90 in de derde muur. Bij de reconstructie heeft men maar gedeeltelijk houvast aan de opmerkingen van Josephus. Er zijn gegevens over de locatie van de burcht Antonia. Het begin van de muur, de Gennathpoort — „Tuinpoort” — is tot nog toe niet geïdentificeerd. Men vermoedt deze poort in het westelijk deel van de eerste muur, waar hij toegang zou kunnen hebben gegeven tot tuinen op enige afstand van de dichtbebouwde hellingen van het Tyropeiondal ²⁰⁾.

De Israelische archeologen nemen aan dat de herodiaanse resten, die zijn gevonden bij de Damascuspoort, tot de tweede muur behoren. Miss KENYON's gesuggereerde reconstructie van de muur loopt een stuk zuidelijker ²¹⁾.

De vraag naar de juiste loop van deze muur is van belang i.v.m. met de ligging van de Heilige Grafkerk. De tradities rondom deze kerk, als plaats van Golgotha en graf van Jezus, zouden in gevaar komen, als zou worden aangetoond dat deze plaats ten tijde van de nieuwtestamentische gebeurtenissen binnen de muur had gelegen ²²⁾. Miss KENYON meent uit opgravingen op een klein areaal (4 × 4 m) ²³⁾ in het gebied van Muristan te kunnen constateren dat deze plaats, ten zuiden van de H. Grafkerk, tot in de 2e eeuw n. C. buiten de muren van Jerusalem heeft gelegen. De opgravingen van Dr. UTE LUX onder de 'Erlöserkirche' in de oude stad bevestigen dit beeld ²⁴⁾.

Eerste of vroege muur

Josephus is over de eerste muur vrij uitvoerig. (*Bell. Jud.*, V. 142-145). Na vermeld te hebben dat dit verreweg de oudste en meest onneembare van de drie muren was, zegt hij over het verloop: (144) „Hij begon in het noorden bij de toren genaamd Hippicus en strekte zich uit naar de Xystus; na

¹⁹⁾ Voor de reconstructie van de tweede muur is geen recent Israelisch materiaal beschikbaar. Toch willen we er een aantal gegevens over verstrekken, gezien de samenhang die bestaat tussen de mogelijke reconstructie van de derde en de tweede muur, en ter completering van het beeld over de loop van de drie noordelijke muren in het Jerusalem van Herodes en zijn opvolgers.

²⁰⁾ AVI-YONAH, *IEJ* 18 (1968), 122.

²¹⁾ *Digging Up*, 232vv.

²²⁾ Zie voor de discussies hierover b.v. SIMONS, 292-343.

²³⁾ *Digging Up*, 227vv.

²⁴⁾ *ZDPV*, 88 (1972), 185-201; *IEJ* 22 (1972), 171.

samengekomen te zijn met de Raadszaal eindigde hij bij de westelijke zuilengalerij van de tempel. (145) Aan de andere zijde, in het westen, begon hij bij hetzelfde punt en liep naar beneden door de plaats genaamd Bethso tot aan de poort van de Essenen; vervolgens draaide hij naar het zuiden over de bron van Siloam, daarna wendde hij zich weer naar het oosten, naar de vijver van Salomo, en liep door tot aan een plaats genaamd Ophlas, waarna hij samenkwam met de oostelijke zuilengalerij van de tempel. Volgens Josephus hebben David en Salomo en de koningen na hen reeds aan deze muur gebouwd. De datering van de muur is derhalve van groot belang.

Over de noordelijke grens van de muur waren tot voor zeer kort nauwelijks archeologische gegevens beschikbaar. Toch bestond over de noordgrens weinig verschil van opvatting, uitgaande van de beschrijving van Josephus en gezien de geografische gesteldheid van het terrein. AVIGAD vermeldt in een bericht over opgravingen in de joodse wijk ²⁵), dat hij op een plaats waar hij een deel van de noordelijke lijn van deze muur vermoedde — Site W — een groot, sterk bouwwerk aantrof, met muren van 4.50 m dik, dat dateerde uit de tijd van de Eerste Tempel. Aan de voet van deze fortificatie werden verbrande resten en speerpunten gevonden die erop wijzen dat daar een stijd heeft plaatsgevonden. Men denkt daarbij aan het jaar 586 v. C. toen de Babyloniërs Jerusalem innamen.

Deze versterking was opgenomen in het geheel van een Hasmonees verdedigingssysteem. Een vloer, die zowel verbonden was met een Hasmonees gebouw als met een bouwwerk uit de tijd van de Eerste Tempel, bewees dat beide bouwwerken in de 2e eeuw v. C. naast elkaar functioneerden. De Hasmoneeën namen in hun stadsmuur reeds bestaande oudere verdedigingswerken op. Door deze vondst kan men zowel de opmerkingen van Josephus over de ouderdom van de muur, als de conclusies van onderzoeken op andere plaatsen langs deze muur, die hem in de Hasmonese tijd dateren, recht doen.

Josephus noemt als uitgangspunt voor de eerste muur de toren van Hippicus. Dit leidde ertoe dat reeds van 1934 tot 1940 door C. N. JOHNS opgravingen in de *Citadel* werden ondernomen ²⁶). Hij vond daar o.a. een gedeelte van een muur met twee torens. Zowel hier als ook elders constateerde men een bouw in een aantal fasen ²⁷). Omdat een deel van de muur werd ontdekt onder de toren van Phasaël, die door Herodes gebouwd is, dateerde men de muur in de eerdere Hasmonese periode. De gegevens van JOHNS

²⁵) N. AVIGAD, *IEJ* 25 (1975), 260/1.

²⁶) C. N. JOHNS, 'The Citadel, Jerusalem. A summary of work since 1934', *QDAP* 14 (1950), 121-190.

²⁷) B. MAZAR, *The Mountain of the Lord*. New York, 1975, 30/31.

werden recentelijk bevestigd door hernieuwde opgravingen in de Citadel onder leiding van RUTH AMIRAN en A. EITAN ²⁸). Interessant was dat men bij deze opgravingen langs de binnenzijde van de Hasmonese muur een massieve toren ontdekte uit de vroegere, hellenistische, periode. De toren was bewaard tot een hoogte van ca. 3 m en meer dan 10 m lang.

In de Citadel werden ook vondsten gedaan uit de periode van de Eerste Tempel, op grond waarvan men constateerde dat dit deel van Jerusalem ook in die periode bewoond was. Eén van de vondsten is een kleine zegel van carneool met het opschrift: *lmtnybw* ^c*zrybw* — 'toebehorend aan Matanyahu, [zoon van] ^cAzaryahu'.

Ten zuiden van de Citadel, bij de opgravingen in de Armeense Tuin ²⁹), werden eveneens sporen gevonden van deze eerste muur, waarvan reeds in 1894-1897 bij opgravingen langs de zuidwestelijke lijn door BLISS en DICKIE ³⁰) gedeelten waren geïdentificeerd.

De Brede Muur

Naast een mogelijke reconstructie van de drie muren van Josephus werd bij de discussies over de muren van Jerusalem altijd een belangrijke plaats ingeruimd voor de vraag sedert wanneer de westelijke heuvel van de stad bewoond is geweest. In het O.T. is sprake van een uitbreiding van de stad, die men in deze richting zoekt. De meningen over de periode waarin deze uitbreiding plaatsvond zijn verdeeld. Nog groter is de verdeeldheid over de vraag of, en zo ja, in welke periode, dit westelijk gedeelte van Jerusalem door een muur is omsloten ³¹). Bij deze discussies speelde de mogelijke interpretatie van teksten als 2 Kon. 22:14 — waar over *mišneh*, „het tweede, nieuwe gedeelte”, wordt gesproken —, 2 Kron. 32:5 — „de andere muur” —, en Neh. 3:8, 12:38 — „de brede muur” — een belangrijke rol.

Een argument voor de bouw van een muur ten tijde van Hizkia vormde de aanleg van de Siloamtunnel in diezelfde tijd. Immers, als deze tunnel zou uitkomen in een niet ommuurd gedeelte van de stad, wat had deze enorme prestatie in tijden van belegering dan voor zin? KENYON ontkent ten sterkste dat de Siloamvijver ten tijde van Hizkia binnen een ommuurd gedeelte heeft gelegen. Zij wijst erop dat zij op grond van de redelijkheid van deze

²⁸) RUTH AMIRAN/A. EITAN, 'Excavations in the Courtyard of the Citadel, Jerusalem 1968/69' (Preliminary Report), *IEJ* 20 (1970), 9-17.

²⁹) D. BAHAT, M. BROSHI, 'Excavations in the Armenian Garden', in: *Jerusalem Revealed*. Jerusalem (1975), 55.

³⁰) FR. J. BLISS and ARCH. C. DICKIE, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*. London, 1898.

³¹) H. H. GROSHEIDE geeft op pp. 20vv van zijn boek 'Deernis met haar Puin' een overzicht van een aantal aanhangers van verschillende theorieën — van minimalisten tot maximalisten. Ook bespreekt hij enkele van hun motieven.

Fig. 36. Gedeelte van de Israelitische stadsmuur (eind 8e of 7e eeuw v. C.), in noordelijke richting gezien: vgl. fig. 37 "excavated wall" (*Jerusalem Revealed*, p. 42).

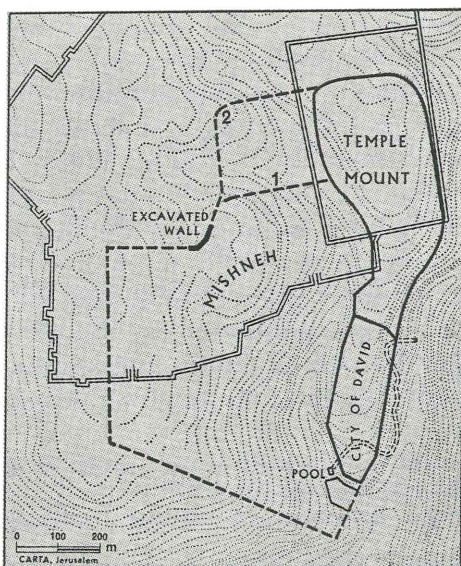

Fig. 37. Gesuggereerde loop van de Israelitische stadsmuur op de westelijke heuvel (met twee alternatieven) (*Jerusalem Revealed*, p. 43).

redenering opgravingen heeft gedaan in de omgeving van de vijver, maar niets heeft gevonden dat zou wijzen op de aanwezigheid van een muur in deze periode ³²).

Bij opgravingen in de joodse wijk, die sedert 1969 onder leiding van N. AVIGAD plaatsvinden, ontmoette men herhaaldelijk aanwijzingen dat dit gedeelte van de stad in de 8e/7e eeuw v. C. bewoond is geweest. Ook opgravingen in de Citadel en de Armeense Tuin bevestigden dit beeld. Men hoopte dan ook zeer sporen te vinden van de muur die volgens 2 Kron. 32:5 ten tijde van Hizkia en Manasse (een deel van) de westelijke heuvel omringde.

Reeds tijdens het eerste opgravingsseizoen (1969/70) stootte AVIGAD bij opgravingen in de joodse wijk (Site A; de „excavated wall” van fig. 37) ³³) op fundamenten die behoord moeten hebben bij een stadsmuur. De 7 m brede fundamenten zijn tot nu toe over een lengte van 40 m blootgelegd (fig 36). Opmerkelijk voor de opgravers was de in het tweede opgravingsseizoen ontdekte scherpe knik naar het westen. Vondsten wijzen erop dat men deze muur kan dateren in de 8e/7e eeuw v. C. Men heeft zich vanzelfsprekend afgevraagd of men een verband kan leggen tussen deze muur en de blootgelegde fortificatie uit dezelfde periode (Site W) ³⁴). Tot nu toe blijft dit een open vraag.

De conclusie van de opgravers is, dat de ontdekte fundamenten deel hebben uitgemaakt van een stadsmuur die een deel van de westelijke stad en de Siloamvijver heeft omsloten ³⁵).

HET WONEN OP DE WESTELIJKE HEUVEL

Naast gegevens over de muren en de omvang van de stad krijgt men door de vele opgravingen in de oude joodse wijk langzamerhand een beeld van de wijze waarop de bevolking daar gedurende een aantal eeuwen geleefd heeft. Met stelligheid kan men zeggen dat in de tweede helft van de judese monarchie — eind 8e en 7e eeuw — de westelijke heuvel werd bewoond. Zowel ten oosten als ten westen van de ‘brede muur’ vond men archeologische structuren en voorwerpen, die aanleiding gaven tot de gedachte dat dit gedeelte in deze periode, zowel binnen als buiten de muren van de stad, vrij dicht bevolkt was. BROSHI ³⁶) meent dat de grote expansie juist in die tijd

³²) *Digging Up*, 148, 158/9.

³³) N. AVIGAD, *IEJ* 20 (1970), 1-8, 129-140.

³⁴) Zie noot 25.

³⁵) *IEJ* 20 (1970), 3/4. In een ‘Letter to the Editor’, *IEJ* 25 (1975), 192, schrijft Miss Kenyon: ‘though I am ready to accept any variation of a wall enclosing the northern end of the summit of the western ridge — I remain adamant on the southern end’.

³⁶) M. BROSHI, ‘The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasse’, *IEJ* 24 (1974), 21-26.

verband houdt met enerzijds de val van Samaria in 722 v. Chr. en anderzijds de veldtocht van Sanherib, waardoor het jüdese gebied van Hizkia werd ingeperkt. Beide gebeurtenissen zouden voor een grote stroom vluchtelingen hebben gezorgd.

De vondsten uit de IJzertijd II bestaan o.a. uit aardewerk, vrouwen- en dierfiguren. Ook vond men de bekende *lmlk*-zegels op handvaten van voorraadkruiken. Op een fragment van een potscherf ontdekte men een drieregelige hebreeuwse inscriptie, geschreven in het 'officiële' cursief van de vroege 7e eeuw v. Chr.³⁷⁾. Op de tweede regel was duidelijk leesbaar: *mkybw*, „Mikayahu”; op de 3e regel: *qnʾrš*. Naar een waarschijnlijke aanvulling kan men dit lezen als: *ʾēl qōnēh ʾārēš*, wat associaties oproept met Gen. 14:19, waar Melchizedek, koning van Salem, de uitdrukking gebruikt: *ʾēl ʿēlyōn qōnēh šāmāim wāʾārēš*, „God, de Allerhoogste, schepper van hemel en aarde”. Men neemt aan dat de Israelische vondst een deel is van een kruik bestemd voor offergaven in de tempel.

Na 586 v. C. is er een pauze in de bewoning. Er zijn geen vondsten uit de Perzische periode³⁸⁾. De stad was na de terugkeer uit de ballingschap waarschijnlijk aanzienlijk kleiner³⁹⁾. Het is moeilijker een verklaring te vinden voor het feit dat ook uit de vroege hellenistische periode geen vondsten zijn te melden. Uit de Hasmonese tijd resteren zoals we reeds zagen vooral gedeelten van bouwwerken.

Het meest uitgebreid zijn de vondsten uit de *Herodiaanse periode* tot aan de verwoesting van de tempel. In het voorjaar van 1976 werd in Jerusalem een tentoonstelling geopend waarin een overzicht werd gegeven van voornamelijk deze Herodiaanse tijd⁴⁰⁾. Het ging er daarbij om door middel van geëxposeerde voorwerpen, plattegronden en reconstructietekeningen van huizen, waterinstallaties ed., een indruk te geven van het leven in die tijd.

Eén van de huizen waaraan aandacht werd geschonken is het zogenaamde 'verbrande huis' (Site B), gevonden in een straat waar men meerdere resten van verbrande huizen vond, maar omdat dit het eerste en het meest indrukwekkende daarvan was behield het deze naam⁴¹⁾. Het was slechts mogelijk een deel van 55 m² bloot te leggen van wat het souterrain van het huis is geweest, bestaande uit 4 kamers, een kleine keuken en een badkamer; de hoger gelegen verdiepingen zijn niet bewaard gebleven. Na de verwoesting van dit pand, duidelijk door een verbrande laag, is op dezelfde plaats niet

³⁷⁾ *IEJ* 22 (1972), 195/6.

³⁸⁾ N. AVIGAD, *Archeological Discoveries in the Jewish Quarter of Jerusalem*. Jerusalem, 1976 (Catalogus), 7.

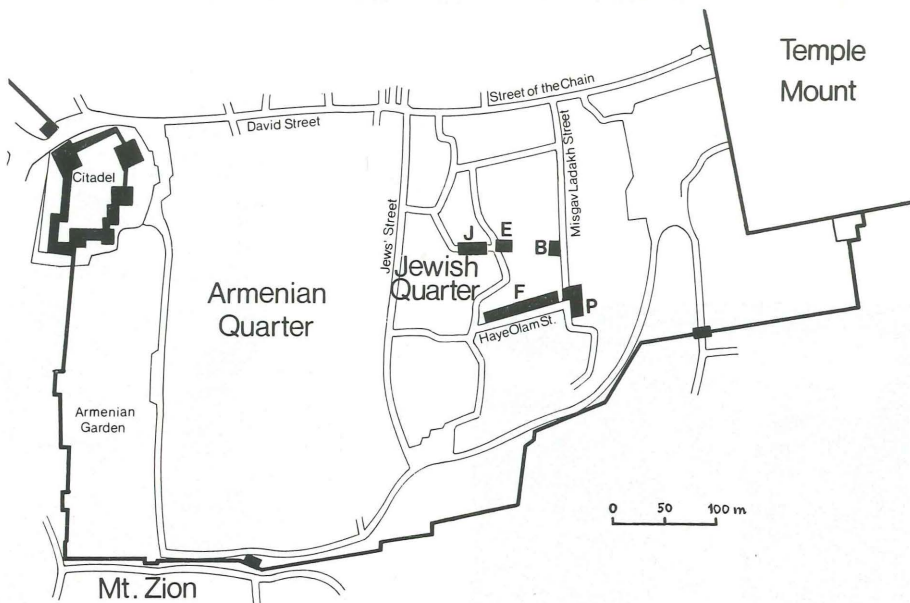
³⁹⁾ Zie ook GROSHEIDE, 31.

⁴⁰⁾ Catalogus van deze tentoonstelling, zie noot 38.

⁴¹⁾ Catalogus, 12.

meer gebouwd, zodat men alles aantrof in de toestand die vuur en verwoesting hadden aangericht. Van de vele munten, verspreid door de kamers, stamt een gedeelte uit de periode van de Romeinse procuratoren, het merendeel echter uit de tijd van de eerste opstand tegen de Romeinen, 66-70 n. C. Door Josephus kennen we de datum van de woesting van deze wijk: de 8e

0 50 100 m
CARTA, Jerusalem

Fig. 38. Plattegrond van de woonwijken op de westelijke muur (de oude joodse en de Armeense wijk), met aanduiding van opgravingsterreinen (Catalogus: *Archaeological Discoveries in the Jewish Quarter of Jerusalem. Second Temple Period*, p. 4).

van de maand Gorpeius, een maand na de verwoesting van de tempel ⁴²). De inwoners werden kennelijk verrast door het vuur, getuige de skeletvondst van de rechterarm van een jonge vrouw dicht bij de keukenmuur. In een van de kamers trof men een ijzeren speer 'gereed voor gebruik'. In de kamers vond men een groot aantal voorwerpen: aardewerk, zoals kookpotten, ampho-

⁴²) Zie noot 2.

rae, flessen, kruiken, kleine parfumflesjes; veel grotere voorwerpen van steen: maatbekers, vazen, stenen gewichten en ook tafels. Op één van de stenen gewichten las men de naam 'Bar Kathros'. In de Talmoed, (Pes. 57a) wordt melding gemaakt van het 'Huis van Kathros', een hoge priesterlijke familie in de tijd van de Tweede Tempel.

Omdat men in alle kamers in de vloer verzonken ovens aantrof denkt men

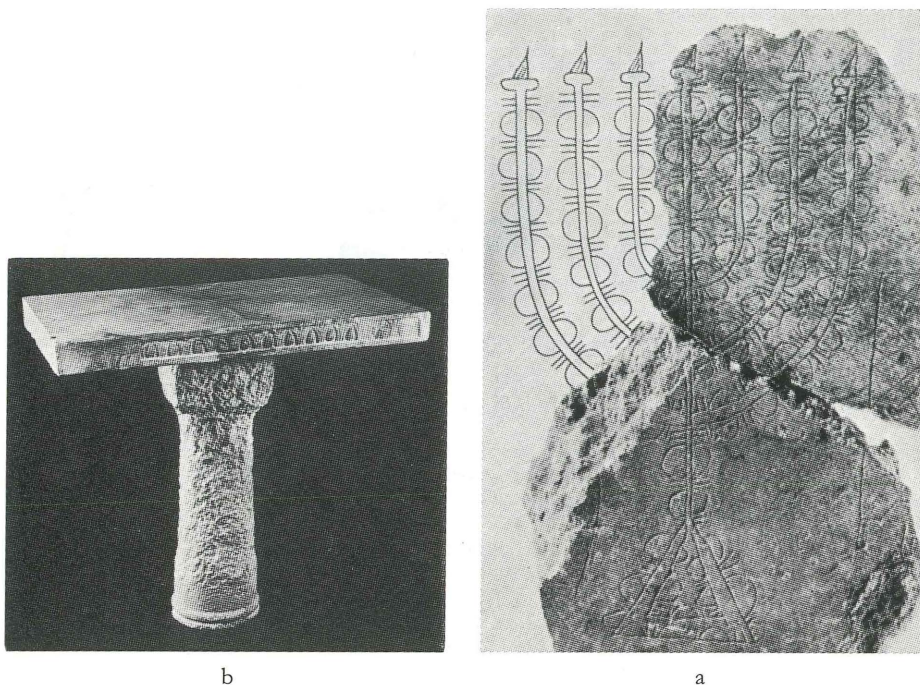

Fig. 39. Links: stenen tafel met randornament uit het „Verbrande Huis”; rechts: pleisterwerk met ingegraveerde ‘menorah’ uit site A (Catalogus, pl. II en IX).

aan de mogelijkheid dat in het souterrain van dit huis wellicht een bedrijfje gevestigd was. Maar natuurlijk kan alles deel hebben uitgemaakt van het huishouden van een welgestelde familie.

Vondsten op andere plaatsen bevestigen de indruk door dit huis gewekt, dat men veel zorg besteedde aan de huizen en zich graag omgaf met mooie voorwerpen. In verschillende huizen trof men mozaïeken aan, tot dusver de vroegste van dit type in Jerusalem. Ze vertonen een zekere gelijkenis met uit dezelfde tijd daterende mozaïeken op Masada ⁴³).

⁴³) *Jerusalem Revealed*, 46.

Verder werd fraai glaswerk gevonden ⁴⁴), waaronder een, helaas gebroken, kruik vervaardigd door de Phoenicische meester op dit gebied: Ennion. In een opgevuld reservoir (Site J) trof men een hoop afval aan van een glasfabriek. Naast een grote hoeveelheid fragmenten van schalen, gemaakt in glasvormen — een bekende techniek in de hellenistische periode — vond men fragmenten van *geblazen* glas, meestal in de vorm van flessen. Deze vondst is voor de geschiedenis van de glasvervaardiging zeer belangrijk, omdat men hier voor het eerst naast de meer traditionele glasvormen producten van glasblazerij aantrof. Gezien de stratigrafische context — samen met het glas werden een honderdtal munten van Alexander Jannaeus gevonden — kan men stellen dat glasblazen in Jerusalem begon (?) omstreeks het midden van de eerste eeuw v. C.

Temidden van resten van fresco's uit de Herodiaanse periode (Site A) ontdekte men twee fragmenten van ongeschilderd pleisterwerk, waarin een 7-armige kandelaar, een 'menorah' van ca. 20 cm hoog stond gegraveerd ⁴⁵). De zeven armen vertonen een fijne blad- en knoptekening, die herinneringen opwekt aan de beschrijving van de 'menorah' in Ex. 37, waar deze het karakter heeft van een amandelboom ⁴⁶). Afbeeldingen van de 'menorah' uit deze periode zijn zeer schaars. Schematisch verschijnen ze op munten uit de laat-hasmonese periode. Bekend is de afbeelding op de Titusboog in Rome, vervaardigd enige tijd na de verwoesting van de tempel. Ook in Jasons graf te Jerusalem is een vluchtige schets te zien van het 'menorah'-motief ⁴⁷). Deze vondst betekent de vroegste, gedetailleerde afbeelding van de 'menorah', zoals hij op enige afstand van de plaats van ontdekking, in de Tempel van Jerusalem, dienst deed.

September 1976

J. L. BLOK-V. D. BOOGERT

⁴⁴) Catalogus, 22/3.

⁴⁵) IEJ 20 (1970), 4-5.

⁴⁶) L. YARDEN, *The Tree of Light. A Study of the Menorah*. London, 1971.

⁴⁷) Cf. ook de onlangs verschenen beschouwing van B. NARKISS, 'A Scheme of the Sanctuary from the Time of Herod the Great', in: *Journal of Jewish Art* I (1974), 6-15.

HET GOUD EN HET ZOUT

NOTA OVER DE EKOLOGIE VAN EEN GEBIED IN HET OUDE SYRIË *)

In een bepaald opzicht zijn gebieden als tijdperken. Sommige lijken als enige bestaansredenen te hebben een voorbode te zijn van betere. Zij vormen die dieptepunten van de geschiedenis of de aardrijkskunde zonder welke de hoogtepunten de rustige scandering niet zouden kunnen vormen die de geest voldoening schenkt. Dit artikel wil slechts een aantal overwegingen doorgeven, voortgekomen uit een bijna twee maanden lange confrontatie — ter gelegenheid van de eerste Belgische opgravingskampagne op de *Tell Abou Danné*¹⁾ — met een deel van de uitgestrekte Syrische steppe.

Dit voorbeeld van een „geografisch dieptepunt” strekt zich uit van Aleppo tot aan de vallei van de Eufraat. De reiziger, die vandaag het plan heeft opgevat zich van de hoofdstad van noordelijk Syrië naar de Eufraat te begeven langs de kortste weg, neemt de grote geasfalteerde autoweg, die in zuiver oostelijke richting naar de Vallei loopt en deze bereikt op een punt dat nu Meskene genoemd wordt, maar in de loop der tijden Bâlis, Barbalissos of Emar heette²⁾. Van Aleppo tot Meskene rijdt men door een eindeloze, 90 km lange rossige steppe, waar hier en daar als manden vol bruine eieren dorpen met aarden huizen in koepelvorm verschijnen. Aan weerszijden van deze levensader, autobaan en telegraaflijn, ligt dorstig land, bezaaid met stenen, dat echter slechts een druppel water nodig heeft om groen te worden. Water is echter zeldzaam. Het komt, ten koste van grote inspanningen, naar boven uit de kalkhoudende ondergrond: 10 meter, 30 meter, zelfs 50 meter diep! Waar motorpompen werken wedijveren grote, donker-groene vierkanten katoenaanplant of tuinbouw met het overheersende stof. Onze reiziger op de golvende autoweg zal amper een vage maar bestendige glinstering aan de rand van de horizon opmerken, die langs zijn rechterzijde voorbijlijdt. Gedurende bijna 30 kilometer zal hij langs de immense uitgedroogde lagune rijden, die op de kaarten Sabkha of Zoutmeer van Djaboul heet, en die zich midden in dit steppeplateau uitstrekt. Hij zal de uit-

*) Uit het Frans vertaald door MICHEL TANRET, licentiaat Romaanse & Oosterse filologie (Gent).

1) Expeditie in Syrië van het Belgisch Comité voor Onderzoek in Mesopotamië. Een kort overzicht van de archeologische resultaten kan men vinden in *Archeologia*, n° 95 (1976).

2) Voor de identificatie Meskene-Bâlis-Barbalissos, zie R. DUSSAUD, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Parijs, 1927) 452-453. Over Emar: G. DOSSIN, 'Une lettre de Zimri-Lim à Iarim-Lim, roi d'Alep', in *Proceedings of the 23rd International Congress of Orientalists*, (Cambridge, 1954) 121-123, en A. GOETZE, 'The Syrian Town of Emar', *BASOR* 147 (1957) 22-27. Recente opgravingen onder de leiding van J.-Cl. MARGUERON, hebben de identificatie van Emar met de tell van Meskene bevestigd; cf. J.-Cl. MARGUERON, 'Meskeneh/Emar', in *Antiquités de l'Euphrate* (Aleppo, 1974) 88-93.

gedroogde rivieren overschrijden zonder ze te bemerken, rivieren die het dode meer bevoorraden en waarvan er één de mooie naam draagt van Gouden Stroom. De steppe zal wilder en wilder worden, dor, mooi misschien, tot uiteindelijk, aan het einde van de weg een groene streep de horizon markeert: de Vallei, weldra Meskene. Vanaf Aleppo 90 kilometer eentonige fonkeling, die niet erg tot de verbeelding spreekt. Tussen het luidruchtige Aleppo en de groene Eufraat maakt een neutraliteit zich meester van de kaart, een overgangszone, zonder persoonlijkheid of zelfs schoonheid³⁾.

Dit beeld, dat zich aan de geest van de moderne reiziger opdringt, is historisch onjuist. Een eerste aandachtig onderzoek van de morfologie van het bekken van de Djabboul, een eerste duik in de verhalen van de reizigers van verschillende tijden, die deze weg naar de Eufraat namen, levert verrassende aanwijzingen op van een welvarende landbouw, die pas kort verdwenen is. Het is Dokter A. POCHE, Ere-Consul van België in Aleppo, die onze nieuwsgierigheid voor het eerst opwekte, toen hij, sprekend over zijn jeugd in Syrië, een Djabboulmeer beschreef dat wél voorzien was van water, waarvan de oevers bedekt waren met rietvelden en waarover bootjes gleden! Voor de bevoorrading zorgden verscheidene rivieren, waaronder een *Nabr ed-Dabab* (de Gouden Stroom), die overvloedig stroomde en de vruchtbaarheid verzekerde van grote tuinen, waar de bewoners van Aleppo graag kwamen uitrusten, granaatappels of appelsienen etend of de beroemde wijn van de streek drinkend. Dit paradijselijk visioen van een landschap, dat nu geheel dor is, was verrassend. Schreef JEAN SAUVAGET in 1941 niet over de rivier die Aleppo bespoelt: „De Qoueiq is, behalve in het uitzonderlijke geval van hoge waterstand, helemaal geen hinderpaal: hem oversteken is een kinderspel (ik weet niet waarop G. SCHLUMBERGER zich eertijds gebaseerd heeft om te kunnen schrijven dat de Byzantijnse ruiters de waterloop 'al zwemmend' overstak). En dat is de enige waterloop, die men in de streek ontmoet, naast de *Nabr ed-Dabab*, die precies dezelfde kenmerken vertoont”⁴⁾. Het lijkt er echter op dat JEAN SAUVAGET zich in dit geval heeft laten verleiden tot een gevaarlijke extrapolatie in de tijd. Een blik op de documenten (eigendom van Dokter POCHE) door M. SOUBHI SAWAF verzameld in zijn boek gewijd aan Aleppo's oudste geschiedenis⁵⁾ volstaat om deze bewering te logenstraffen of minstens de draagwijdte ervan te beperken tot een zeer recente periode, die niet verder teruggaat dan een halve eeuw.

³⁾ Cf. R. MOUTERDE - A. POIDEBARD, *Le Limes de Chalcis. Organisation de la steppe en Haute Syrie romaine* (Parijs, 1945) 3, die “la plaine désertique qui s'étend de l'Euphrate à l'Oronte” ter sprake brengen.

⁴⁾ JEAN SAUVAGET, *Alep* (Paris, 1941; Bibliothèque Archéologique et Historique, t. 36) 21, n. 47 en cf. 6-7.

⁵⁾ *Alep* (1972) fig. 2-4.

Men vindt er een Qoueiq van 10 tot 20 meter breed, die gezwind de raderen van molens voortstuwt ⁶⁾, te midden van een weelde aan planten, die eerder aan Europa en zijn kreupelhout doet denken, dan aan het noorden van Syrië ⁷⁾! En onder de bruggen van Aleppo is de Qoueiq in de zomer ⁸⁾ geenszins het magere beekje dat J. SAUVAGET suggereert ⁹⁾! Het gebied van de *Nabr ed-Dabab* en het Djabboulmeer hebben waarschijnlijk éénzelfde verdrogingsproces doorgemaakt tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw.

Als inleiding tot een studie in historische aardrijkskunde, waarvan de uitwerking parallel zal verlopen met de opgraving van de *Tell Abou Danné*, leek het ons interessant hier de voornaamste krachtlijnen te schetsen van het economisch milieu van de site. De studie van één van de uitstekende kaarten van Syrië, onlangs gepubliceerd door EUGEN WIRTH ¹⁰⁾, verraaft onmiddellijk het voornaamste kenmerk van deze streek. Tussen de vallei van de Qoueiq in het westen en die van de Eufraat in het oosten vormt dit gebied namelijk een uitgestrekt hydrografisch bassin, een gesloten en autonoom geheel, in het noorden begrensd door een boogvormige reeks lage heuvels en in het zuiden door het basaltmassief van de *Djebel Hass*. Dit bassin ontving vroeger het water van veel rivieren, waarvan de loop convergeerde naar het Djabboulmeer, dat de bodem van een zwakke maar brede depressie uitmaakt (fig. 40). Een belangrijke waterloop die ontsprong bij het huidig dorp Bâb en recht naar het zuiden, naar het meer, liep, vormde de voornaamste as van deze configuratie: de *Nabr ed-Dabab*. De streek van Djabboul vormde met het bassin van de Qoueiq en dat van Palmyrene, in de oudheid samen Chalcidicia, gescheiden van Eufratesia door een lichte verhoging van het terrein volgens een min of meer noord-zuid lopende bergkam tussen Bâb en Membidj ofwel tussen het oostelijk uiteinde van het Djabboulmeer en de Eufraat ¹¹⁾. Zo moet het huidige beeld van een eentonig steppe-plateau ten oosten van Aleppo en totaan de grote rivier reeds plaats maken voor dat van een hydrografisch bassin, dat door een rijke watervoorziening gecombineerd

⁶⁾ Voor deze molens, zie SAUVAGET, *op. cit.*, 9, n. 24 bis.

⁷⁾ SAOUAF, *op. cit.*, fig. 2.

⁸⁾ *Ibid.*, fig. 3.

⁹⁾ Het getuigenis van deze documenten is zeker meer steekhoudend dan de woordspeling van de dichter over het gekwaak van een kikker ("Qoueiq! Quoueiq!") waarop J. SAUVAGET zich beroept (*op. cit.*, 6, n. 16), en dat nogal gezocht aandoet.

¹⁰⁾ E. WIRTH, Syrien. *Eine geographische Landeskunde* (Darmstadt, 1971), kaart 10 tussen pp. 252-253. Aan te vullen, voor de orografie, met kaart 2 tussen pp. 60-61. Cf. R. M. HYSLOP - J. DU PLAT TAYLOR - M. V. SETON WILLIAMS - J. D'A. WAECHTER, 'An Archaeological Survey of the Plain of Jabbul, 1939', *Palestine Exploration Quarterly* 74 (1942-43), pl. X.

¹¹⁾ MOUTERDE - POIDEBARD, *op. cit.*, 10-11, Cf. PAULY - WISSOWA, *R.E.*, N.S. IV, 2, col. 1556, s.v. *Syria* (HONIGMANN).

met de dikwijls opgemerkte kwaliteit van de bodem¹²⁾ een landbouwstreek van groot belang kon vormen. Voegt men bij deze veronderstelde landbouwmogelijkheden nog een onbetwistbaar strategisch en commercieel belang en tenslotte de exploitatie van de zoutmijn van Djabboul, dan tekent zich een economisch profiel af, dat erg verschilt van wat de huidige gebruiker van de weg Aleppo-Meskene zou vermoeden.

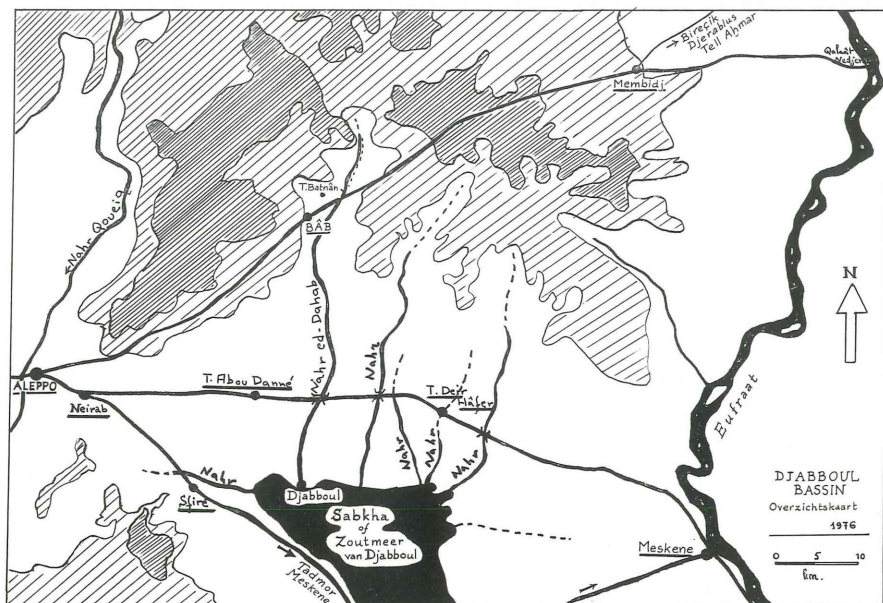

Fig. 40. Overzichtskartaart van het Djabboul Bassin.

Het spreekt vanzelf dat de streek van de *Nahr ed-Dabab* en het Djabboulmeer alleen al door haar geografische ligging een essentiële rol moest spelen in de verbinding tussen Eufraat en Middellandse Zee via Aleppo. Toch is het probleem van de oude wegen verre van opgelost (Dit is een afzonderlijke studie waard¹³⁾). Er bestaan in feite twee basisroutes, die aan de specifieke behoeften beantwoorden. De eerste verlaat Aleppo in noordoostelijke richting en doorkruist Noord-Syrië diagonaal, loopt door de huidige dorpen Bâb en Membidj om uiteindelijk de Eufraat te bereiken bij enkele beroemde oversteekplaatsen, waarvan de voornaamste van noord naar zuid

¹²⁾ Bij voorbeeld SACHAU, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883, 111: „Die Ebene im Osten und Südosten von Aleppo, welche rothbraunen, fruchtbaren Boden hat, ist von vielen Dörfern besetzt...”.

¹³⁾ Namelijk PAULY - WISSOWA, *R.E.*, N.S. IV, 2, coll. 1645-1680; MOUTERDE - POIDE-BARD, *op. cit.*, passim; SAUVAGET, *op. cit.*, pp. 18-19; DUSSAUD, *op. cit.*, 477-481 en kaart XIV.

zijn: Biredjik (het oude Zeugma?), Djerablous (het oude Karkemisj) of Tell Ahmar (het oude Til Barsip). Dit was bij uitstek de weg die de Romeinse legioenen namen op hun tocht naar de steppen aan de overzijde van de Eufraat, gecontroleerd door de Parthen. In 197 n. C. verbeterde Septimus Severus hem en voorzag hem van mijlpalen¹⁴). Ten tijde van keizer Julianus, in het midden van de 4e eeuw, vertegenwoordigde deze weg van Beroia (Aleppo) tot Batnae (Bâb) en Hierapolis (Membidj)¹⁵) volgens Ammianus Marcellinus¹⁶), de „gewone weg” (*solita itinera*) naar de Eufraat. Het is trouwens de enige weg die vermeld wordt op de Peutinger-kaart, bestemd voor de officieren van het Romeinse leger¹⁷). Deze noordoostelijke weg schijnt trouwens in nog oudere tijden de route van de Assyrische vorsten geweest te zijn, wanneer zij de Eufraat overstaken te Karkemisj (schatplichtig gemaakt door Assurnasirpal II)¹⁸) of te Til Barsip (herdoopt tot Kâr-Sjulmanasjared door Salmanassar III na de verovering van Bît-Adini)¹⁹). Deze route vormt trouwens van nature de ideale verbindingsweg tussen de kust of Aleppo en de noordelijke gebieden van Mesopotamië. Zij loopt niet verder in de vallei van de Eufraat maar doorsnijdt die. Heel anders schijnt de voornaamste functie te zijn van de weg die vanuit Aleppo de rivier te Meskene bereikt. Hij loopt grotendeels recht naar het oosten, om op het einde af te buigen en, alvorens de rivier te bereiken, geleidelijk haar loop te volgen. Het lijkt het natuurlijke verlengstuk van deze grote waterweg naar de Middellandse Zee toe²⁰), zijn noodzakelijk komplement over land, en zijn verloop verraadt deze essentiële functie. Deze weg is nu de meest gebruikte, omdat hij de voor het Nabije Oosten zo belangrijke verbinding vormt tussen Aleppo en Baghdad. Ook voorheen gebruikte menige reiziger hem. Zo geven SARRE en HERZFELD, reizend in 1907-1908, er een kaart van en een zeer nauwkeurige beschrijving²¹). Zij horen hem *al-darb al-sultâni* noemen, evenals de oude Achemenidische koninklijke weg, die Susa met Sardes verbond, en zij citeren Abu Zannah (Abou Danné) als normaal de eerste pleisterplaats vanaf Aleppo²²). Wij noteren echter dat er een

¹⁴) FR. CUMONT, *Etudes syriennes* (Paris, 1917), 16-17. Cf. G. L. BELL, *Amurath to Amurath* (London, 1911), 18-20.

¹⁵) Weg bestudeerd door CUMONT, *op. cit.*, 1-33.

¹⁶) XXIII, 26.

¹⁷) PAULY - WISSOWA, *R.E.*, N.S. XIV, 2, coll. 1647-1650. Cf. MOUTERDE - POIDEBARD, *op. cit.*, 136.

¹⁸) P. GARELLI - V. NIKIPROWETZKY, *Le Proche-Orient asiatique* (Parijs, 1974), 81-82.

¹⁹) *Ibid.*, 87-88.

²⁰) A. FINET, 'L'Euphrate, route commerciale de la Mésopotamie', *AAS* 19 (1969) 37-48.

²¹) F. SARRE - E. HERZFELD, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet* (Berlin, 1911), 113-120.

²²) *Ibid.*, 114 („Abu Zannah... wo wir nach der Regel, ...übernachten wollten"). De andere normale pleisterplaatsen zijn Deir Hâfer en Meskene (*loc. cit.*).

andere voor de hand liggende pleisterplaats was voor de reiziger die van Aleppo komend het Djabboulmeer wilde vermijden: niet langs het noorden, zoals SARRE en HERZFELD het deden, maar langs het zuiden, d.w.z. langs de eerste uitlopers van de Djebel Hass. Deze pleisterplaats is *Sfire*, ten zuidwesten van het meer. R. DUSSAUD stelt voor het te identificeren met Šipri van het verdrag tussen Šuppiluliuma en Šattiwaza²³). De tell, clandestien opgegraven, heeft een egyptianiserend beeld opgeleverd, gewijd aan de „god van Neirab”²⁴) alsmede drie Aramese steles van groot historisch belang²⁵). Graaf DE PERTHUIS stopt er in 1866 alvorens de doortocht van de Eufraatsteppe naar Meskene te ondernemen, toen nog een gevaarlijke reis wegens de rovende nomaden die er rondzvierven²⁶). Deze weg, of hij nu ten noorden of ten zuiden van het Djabboulmeer loopt (twee ongeveer parallel lopende tracés), is goed geattesteerd gedurende de Middeleeuwen²⁷) en de Byzantijnse periode²⁸). Zij heeft waarschijnlijk tijdens de Romeinse periode deel uitgemaakt van de *limes* van Chalcis, zelfs indien, door een eigenaardige lacune, de kaart van Peutinger hem niet vermeldt²⁹). Xenofoon zal deze weg, of een naburige parallel, genomen hebben toen hij zijn Griekse huurelingen in 401 v. C. naar Mesopotamië leidde, zoals aangegeven wordt in een passage van de Anabasis, waarvan wij verderop het belang zullen zien voor de streek die ons bezighoudt³⁰). Tenslotte, ook al worden de vermeldingen van reisroutes zeldzamer naarmate men teruggaat in de tijd, het bestaan van de weg lijkt zulk een noodzaak vanuit aardrijkskundig gezichtspunt, dat men zonder risico het gebruik ervan kan veronderstellen sedert de oudste tijden. Langs welke weg anders zou het drukke verkeer van boodschappers, soldaten en koopwaar gegaan zijn, dat b.v. in de 18e eeuw vóór onze tijdrekening onderhouden werd door Mari en Halab (Aleppo) dan langs de piste die van Emar (Meskene) recht naar het Westen liep, naar de hoofdstad

²³) R. DUSSAUD, 'Torse de statuette de Sfiré', *Syria* 9 (1928) 170-171, Cf. LEWY, *Or* 21 (1952) 414, n. 2. Contra, GOETZE, 'An Old Babylonian Itinerary', *JCS* 7 (1953) 60, n. 60a.

²⁴) DUSSAUD, *loc. cit.*; H. BOSSERT *Altsyrien* (Tübingen, 1951), nos 438-9; S. SAOUAF, *Le Musée d'Alep* (Aleppo, 1975³), fig. 60; *PEQ* 74 (1942-43) 22-23. Voor de inscriptie: G. DOSSIN, *Syria* 11 (1930) 387 en *RA* 27 (1930) 85.

²⁵) MARTIN NOTH, 'Der historische Hintergrund der Inschriften von Sefiré', *ZDPV* 77 (1961) 118-172.

²⁶) Comte DE PERTHUIS, *Le désert de Syrie, l'Euphrate et la Mésopotamie* (Paris, 1896), 126-132.

²⁷) Cf. HYSLOP - DU PLAT TAYLOR - SETON WILLIAMS - WAECHTER, *op. cit.*, 20.

²⁸) PAULY - WISSOWA, *R.E.*, N.S. IV, 2, coll. 1715-1716; MOUTERDE - POIDEBARD, *op. cit.*, 6, 69, 136. Cf. PROCOPIUS, *Bellum Persicum* II, 18.

²⁹) MOUTERDE - POIDEBARD, *op. cit.*, 136. Cf. CUMONT, *op. cit.*, 1 en DUSSAUD, *Topographie*, kaart XIV.

³⁰) *An.* I, 4, 9-10. Zie *infra*, p. 82.

van Jamchad ³¹)? En heeft Naram-Sin ook deze weg niet automatisch moeten nemen toen hij optrok om Arman (Aleppo (?)) en Ebla (Tell Mardich) te veroveren ³²)? Maar hier komen we tot hypothesen. Onthouden we dat, ondanks een aantal onzekerheden, de grote doorgangswegen voor alle tijden, te herleiden zijn tot twee grote assen: een noord-oostelijke as, naar de grote oversteekplaatsen van de Eufraat en de noordelijke gebieden van Mesopotamië, en een oostelijke as, in het zuid-oosten licht afbuigend om zich te voegen naar de rivierloop. Deze laatste as kan ófwel midden door ons gebied lopen, de *Nahr ed-Dabab* met zijn aanplantingen doorsnijden, met een pleisterplaats in de onmiddellijke omgeving van Abou Danné, ófwel ten zuiden van het bassin langs lopen; in dit geval wordt de pleisterplaats Sfire ³³).

Deze rol van geprivilegieerde verbindingsweg tussen Mesopotamië en de Middellandse Zee moet ons niet doen vergeten dat het gebied beschikt over eigen bestaansmiddelen, te weten het zout van Djabboul en een belangrijke landbouwproductie, die mogelijk gemaakt werd door het water van de *Nahr ed-Dahab* en zijn concurrenten.

Het zout van Djabboul vertegenwoordigde in 1971 een jaarlijkse productie van ca 30 000 ton ³⁴) en men is gerechtigd te geloven dat het dorpje aan deze reeds in de Middeleeuwen bloeiende zoutindustrie ³⁵) zijn functie van districthoofdplaats in de administratieve indeling van het rijk der „Mamlukken” dankt ³⁶), waarbij het de rol van versterkte plaats en bisschopszetel voortzette, die het in de Byzantijnse periode vervulde ³⁷). De legende vertelt dat het zout, meegesleept door de *Nahr ed-Dahab*, uitkristalliseert wanneer het water van de stroom in de lagune van Djabboul binnen-

³¹) FINET, *op. cit.*, 40.

³²) E. SOLLBERGER - J. R. KUPPER, *Inscriptions royales sumériennes et accadiennes* (Parijs, 1971), 106, 107, 111.

³³) Volgens WIRTH zou deze plaats, op weinig afstand van Aleppo, een commerciële bemiddelingsrol gespeeld hebben tussen de grote stad en de nomaden: „Einige Orte am Rande der Siedlungszone dienten den grossen Städten als Brückenköpfe des Nomadenhandels. Dmeir hatte z.B. eine solche Funktion für Damaskus, Sfire für Aleppo” (*op. cit.*, 340). Te Sfire vond overigens eertijds de inspectie der karavanen door de douane van Aleppo plaats (ROUSSEAU, *Voyage de Bagdad à Alep* (Parijs, 1808), 164).

³⁴) WIRTH, *op. cit.*, 332. Wat afwijkende cijfers, maar toch van dezelfde orde van grootte in ANTOINE GUINE, *La Syrie nouvelle* (Damascus, 1975), 18.

³⁵) Zie over de zoutwinning in het Djabboelmeer in de 18de eeuw de passages van reisverhalen, verzameld door SIDNEY SMITH, *The Statue of Idrimi* (Londen, 1949), 94-95.

³⁶) *Encyclopédie de l'Islam* (Leiden, 1965), II, s.v. Djabbul. Cf. GAUDEFROY - DEMOMBYNES, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, (Parijs, 1923), 91.

³⁷) JALABERT - MOUTERDE, *Inscriptions grecques et latines de Syrie*, nos 264-6, 270. HONIGMANN, 'Studien zur Notitia Antiochena', *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925) 65 sqq., 76. A. MUSIL, *Palmyrena. A Topographical Itinerary* (New-York, 1928) 274-276.

stroomt (!)³⁸). Hiervan zegt YAQOUT, niet zonder ironie, dat deze stroom, die aan zijn bron bomen en koren voortbrengt en aan zijn monding zout, verdient gerangschikt te worden bij de wereldwonderen³⁹)! Vermits, spijtig genoeg, de teksten ontbreken die ons kunnen inlichten over de exploitatie van de zoutmijn in de verre oudheid, zullen we vooral de nadruk leggen op de derde en zeker belangrijkste bron van rijkdom, van de streek van Djab-boul, namelijk de landbouw. Dat de verdroging van recente datum is wordt bewezen door het feit dat de reizigers, tot het begin van de 20e eeuw, eenstemmig de overvloedige wateren van de Nahr ed-Dahab alsook van de anonieme rivieren die in het meer uitkomen roemen. Zij bezingen in lyrische termen de heerlijke plantengroei. Zonder aanspraak te maken op volledigheid en met het doel slechts een overzicht te geven van de vroegere ekologische situatie, laten we enkele van deze reizigers aan het woord, die zich naar de Eufraat begaven langs de weg van Membidj of Meskene. In 1917 publiceert FRANZ CUMONT het verslag van zijn reis door Noord-Syrië heen, van Aleppo naar Membidj langs Bâb, d.w.z. de weg gevolgd door keizer Julianus toen hij optrok tegen de Parthen⁴⁰). Bij zijn beschrijving van Bâb, aan de bronnen van de Nahr ed-Dahab, noteert hij: „Op 20 minuten van de Tell Batnân ontspringen twee overvloedige bronnen onder het rotsgewelf en vormen een grote beek die ... de boomgaarden van Bâb fris houdt, waar nu nog, naast cypressen, pere- en appelbomen, krachtige carouba-bomen groeien, en de tuinen, waar nog steeds groenten en bloemen gedijen”⁴¹). Deze weelde herinnert hem aan de verzen van een Arabisch dichter uit de Middeleeuwen, die Bâb roemt om „de bomen met dicht lover, die de zon tegenhouden maar de zachte zuidenwind doorlaten” en zijn helder water „dat voor een disgenoot heerlijker dan elke wijn lijkt”⁴²). GERTRUD BELL beschrijft in 1911, toen zij ook de noord-oostelijke weg nam, het gezicht vanaf een minaret van Bâb, op „the shallow fruitful valley of the Deheb”⁴³). Nog leerzamer is het mooie verhaal van graaf DE PERTHUIS die in 1866 door Noord-Syrië reist langs de weg over Sfire en de zuidelijke oever van het Djabboulmeer. Bij het meer aangekomen is hij verbaasd over het scherpe contrast dat het landschap biedt: „Vanaf de laatste heuvel van deze keten (Djebel Hass) ontdekt men een ander plateau, een „steppe-zee”, die zich uitstrekt tot de horizon, zonder zichtbaar reliëf dat het lugubere aanzien ervan breekt. Het is de woestijn die ons van de Eufraat scheidt en die we gaan

38) GAUDEFROY - DEMOMBYNES, *loc. cit.*

39) I, 664 (geciteerd door SARRE - HERZFELD, *op. cit.*, 115).

40) *Études syriennes* (Parijs, 1917), 1-33.

41) *Ibid.*, 20.

42) *Loc. cit.* Cf. ABOU LFEDA, vert. REINAUD - GUYARD, III (1883), 44.

43) BELL, *op. cit.*, (noot 14), 17.

oversteken. Aan onze voeten, binnen een straal van een tiental kilometer, is het landschap rianter! Rechts, aan de voet van de Djebel Aâs, bevindt zich een grote watervlakte, die glanst als gepoetst zilver onder de weerkaatsing van een vuurzon, en berg en omgeving verlicht. Men is er door verblind. Het is het zoutmeer van Saheha" 44). De oase-indruk wordt bevestigd wanneer hij iets verder met sympathie een beschrijving geeft van „Zefiréh, groot dorp waarvan de mooie tuinen en de landbouwgrond in de omgeving vruchtbaar gemaakt worden door het water van een naburige rivier, dat opgehaald wordt door vele waterraderen..." 45) en als hij ons toevertrouwt dat een dag wachten op oosterse wijze is doorgebracht, „met kief te doen (te slenteren) in de schaduw van de sinaasappelbomen van Djefre (= het dorp Djabboul) op de oever van een helder beekje" 46). Men kan zich geen paradijselijker beschrijving voorstellen, noch een die vreemder aandoet voor wie de huidige dorheid van het gebied gezien heeft! Met die informatie gewapend is men natuurlijk beter voorbereid om het vroegere belang van het bisdom Djabboul te aanvaarden, geattesteerd sedert 325 47), en om te begrijpen waarom er zoveel Romeinse en Byzantijnse overblijfselen in de streek verspreid zijn 48), die trouwens tot nu toe nooit systematisch opgegraven zijn. In de Romeinse tijd werden de landerijen rond Sfire, Djabboul, Bâb en de Nahr ed-Dahab productief gemaakt, waarvan de overblijfselen van Romeinse kanalisaties getuigen, die men dikwijls bijna aan de oppervlakte vindt. Maar het schetsen van de landbouwrijkdommen beperkt zich niet hiertoe. Zoals boven aangegeven 49), trok Xenofon in 401 v. C. door de streek, komende van de Cilicische Poort. Na een *χάλος ποταμός* overgestoken te hebben, die alleen de Afrin of de Qoueiq geweest kan zijn 50) bereikt hij de oevers (of de bronnen) van de *Δάρδας ποταμός*, een stroom één plethra (ongeveer 30 meter) breed en waarvan de identificatie met de Nahr ed-Dahab niet meer ontkend kan worden. Daar bevond zich, voegt hij er aan toe, de „koninklijke residentie" van „Belesys, die over Syrië geheerst had", alsook een „zeer grote en zeer mooie tuin (*paradeisos*) waar planten groeien in alle seizoenen". Het is hier de plaats niet om alle problemen aan te raken die deze dikwijls bestudeerde tekst stelt 51). Wij noteren slechts de vermelding van de „para-

44) Graaf DE PERTHUIS, *op. cit.*, 127.

45) *Ibid.*, 128.

46) *Ibid.*, 131.

47) JALABERT - MOUTERDE, *op. cit.*, nos 264-266.

48) *Ibid.*, nos 257 sqq. Cf. SARRE - HERZFELD, *loc. cit.* en PEQ 74 (1942-43) 21 et passim.

49) *An. I*, 4, 10. Cf. *supra*, p. 79.

50) CUMONT, *op. cit.*, 187. DUSSAUD, *Topographie*, 473. A. MUSIL, *The Middle Euphrates* (New-York, 1927), 220 sqq.

51) PAULY - WISSOWA, *R.E.*, N.S. IV, 2, col. 1605. DUSSAUD, *op. cit.*, 476. Over Belesys:

dijselijke" tuin van Belesys, het enige descriptieve element in een route-verslag dat voor het overige niet veel uitwijdt en dus tot de verbeelding van de historicus moet hebben gesproken.

Het ogenblik is gekomen om deze beschouwingen af te sluiten. De plant-aardige weelde, die Xenofoon bewondert kan niet verschillend zijn geweest van die welke keizer Julianus trof, en ook de graaf DE PERTHUIS, GERTRUDE BELL en FRANZ CUMONT, om slechts dezen te noemen, of nog de toekomstige consul A. POCHE, wiens herinneringen uit zijn kinderjaren aan de basis liggen van deze onderzoekingen. Als de Nahr ed-Dahab vandaag nog slechts een grillige, hopeloos dorre bedding is, waarvan de oevers bedekt zijn — als een laatste etymologische rechtvaardiging voor zijn naam — met een kort, goudkleurig gras; als het Djabboulmeer nog slechts een ingedroogde mod-dervlakte is, waar een auto zonder gevaar over kan rijden; als het water niet meer aan de oppervlakte stroomt maar moeizaam uit de diepte moet worden gehaald, dan moet de historicus zich niet vergissen en aan deze zeer recente situatie geen historische dimensie geven ⁵²).

Na gepoogd te hebben de grote lijnen van het antieke landschap te schetsen, rest er ons nog deze vruchtbare en goed bewaterde grond te bezaaien met ontelbare dorpen en enkele steden. En dat vergt geen verbeelding, want de getuigen zijn voorhanden, in de vorm van kleinere en grotere tells, op indrukwekkende wijze verspreid over heel het bassin. De archeologische kaart van het Djabboulgebied, in 1942 door een Engelse ploeg gepubliceerd ⁵³), geeft de bijzondere bevolkingsdichtheid voldoende aan, van de chalcolitische tot de Romeinse periode, en is een dringende uitnodiging om te pogen deze *terra incognita* van de historische geografie en van de Noord-Syrische archeologie beter te leren kennen. Het zout van het Djabboulmeer werd misschien slechts amper geëxploiteerd in de oudheid en er is alle kans op dat het goud van de stroom even mythisch is als de Gouden Slang die zich onder de Tell Abou Danné zou bevinden, maar, evenals in de fabel, was de echte, vitale rijkdom die, welke voortgebracht werd, van Sfire tot Deir-Hâfer en van Bâb tot Djabboul, door het werk van mensen, op basis van de heilzame verbinding van land en water.

Brussel

ROLAND TEFNIN

O. LEUZE, *Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520-320* (Halle, 1935), 309-310.

⁵²) Daar we noch geograaf, noch geoloog zijn, komt het ons niet toe het huidige uitdrogingsproces te verklaren. Hoogstens kunnen we aanstippen, dat, volgens de dorpsbewoners zelf, de vermenigvuldiging van motorpompen, in 't bijzonder rond Bâb, d.w.z. bij de bronnen van de Nahr ed-Dahab, in grote mate moet hebben bijgedragen tot de uitputting van het grondwater. Over dit probleem: WIRTH, *op. cit.*, 387.

⁵³) HYSLOP - DU PLAT TAYLOR - SETON WILLIAMS - WAECHTER, *op. cit.*, pl. X.

DE ARAMESE TEKSTEN UIT DEIR °ALLA

Nog dit jaar zal — naar alle waarschijnlijkheid — een aantal tekstfragmenten gepubliceerd worden, die in maart 1967 bij een expeditie onder leiding van Dr. FRANKEN op de Eastbank (Jordanië) gevonden zijn. Het gebouwencomplex waarin deze fragmenten zijn gevonden, was waarschijnlijk een heiligdom; de aard van de teksten maakt dit ook aannemelijk: het zijn de resten van een aantal profetische geschiedenissen bij welke (zo ver wij kunnen beoordelen) de profeet Bileam de zoon van Beor (uit het OT bekend, bijv. Num. xxii-xxiv) steeds de hoofdrol speelde. Het is moeilijk dit materiaal nauwkeurig te dateren. Archeologische en andere technische argumenten pleiten voor een datum rond 700 v. Chr. als meest waarschijnlijke datering. Het schrift, de spelling van de teksten en de taalkundige gegevens spreken hier niet tegen, doch bieden hunnerzijds te weinig steun voor verdere precisering. De teksten, die thans in het museum te Amman berusten zijn — zoals gezegd — in fragmentaire staat; wat er van hen over is heeft ook in veel gevallen zwaar te lijden gehad (fig. 41)¹). Er is evenwel genoeg over om toch een meer algemene indruk van het geheel mogelijk te maken. Men heeft te doen met een reeks van twee of meer profetische geschiedenissen van een type, dat men ook wel in het OT aantreft. Over de profeet zelf wordt in de derde persoon gesproken, zijn profetie is in een beschrijvend kader gevat, waarin de omstandigheden waaronder hij zijn gezicht heeft en de gevolgen van de profetie worden beschreven. In onze teksten zijn van twee geschiedenissen voldoende fragmenten over om een beeld te kunnen krijgen. De eerste geschiedenis bevat de beschrijving van een visioen van de profeet, waarin ondergang wordt aangekondigd voor het land (of de wereld?), waarop de profeet zelf reageert met een toespraak tot zijn volksgenoten om hen tot bekering op te roepen, opdat zodoende de ramp alsnog kan worden afgewend. De tweede geschiedenis bevat een grote reeks vervloekingen, die door hem worden uitgesproken (in dit geval wordt geen poging gedaan de hoorders tot bekering op te wekken); de toehoorders worden zeer boos en geven hun voornemen te kennen de profeet te bestraffen (de rest is grotendeels verloren, alles is blijkbaar toch nog goed afgelopen).

Wat is nu de betekenis van deze teksten? Het moet van zelf spreken dat ook voor hen die de publicatie hebben voorbereid het onmogelijk is exact te voorspellen, welke gevolgen de vondst en publicatie van deze fragmenten

¹) Een beschrijving van de zeer slechte staat van de teksten vindt men in J. HOFTIJZER, *De ontcijfering van Deir-°Alla-teksten* (Oosters Genootschap in Nederland, 5), Leiden, 1973. In deze publicatie vindt men ook allerlei bijzonderheden over de inhoud van de teksten, die hier niet zijn vermeld. Ik wilde duplicaten zoveel als doenlijk vermijden.

nu precies voor het wetenschappelijk onderzoek zal hebben. Wat men wel kan zeggen is dat men hier met een voor veder onderzoek belangrijke tekst te doen heeft, de inhoud waarvan (eenmaal toegankelijk gemaakt) stimu-

Fig. 41. Fragmenten van kalkpleister met stukken van de inscriptie (delen van combinatie 1) *in situ* in een stukje „profiel dam”. Rechts de achterkant van het in fig. 42 afgebeelde fragment, versterkt met een stuk laken en was, om het zonder breken uit de grond te kunnen halen. Het bergen van fragmenten, aangetroffen met de beschreven kant naar boven (het stuk midden in de „profiel dam”), was veel moeilijker.

lerend zal werken op verschillende onderzoeksterreinen: de tekst biedt namelijk stof voor beoefenaars van verscheidene disciplines. Men vindt er materiaal voor de godsdiensthistoricus (de profetieën), voor de taalkundige (het materiaal is in een tot dusver onbekend soort Aramees geschreven, dat veel bijzonderheden biedt), de beoefenaar van semitische taalvergelijking (een

nog onbekende taal; bovendien geven de gegevens waarover men nu komt te beschikken, redenen te over om een vraagteken te zetten bij de overgeleverde taalindeling van het semitisch), de lexicograaf (men vindt hier veel zeldzame woorden), de Oudtestamenticus (gezien alle vergelijkingsmateriaal, dat hem hier wordt geboden), enz.

Men vindt in de teksten geen spoor van specifieke Israëlitische godsdienstigheid: de naam van Israel's God wordt niet aangetroffen; men vindt sporen van een pantheon, waar een godin de centrale figuur is (waarschijnlijk heette ze *Shgr*). Al vertoont de taal trekken die men bij het Hebreeuws (en Moabitisch) aantreft en die tot nu toe zelden of nooit bij een Aramese taal zijn aangetroffen, toch moet men voorzichtig zijn hier aan Hebreeuwse beïnvloeding te denken. Het is veeleer zo, dat onze definities van wat wel en wat niet als Aramees of als Kanaïnees (aanduiding van de taalgroep waartoe ook het Hebreeuws behoort) kan worden beschouwd, op zijn minst aan revisie toe zijn en wij er beter aan doen een systeem met strakke indelingen te verlaten voor één dat vagere en meer vloeiende onderscheidingen kent en veel dichter staat (lijkt me) bij de taalkundige werkelijkheid, die voor deze streken in de eerste helft van het eerste millennium v. Chr. heeft gegolden. De ontdekking van deze nieuwe taal is te meer interessant omdat sinds enkele jaren ook een andere taal uit het Overjordaanse (het Ammonitisch) door enkele tekstpublicaties althans iets meer toegankelijk is geworden. Zodoende zouden wij enige kennis hebben van drie talen uit het Overjordaanse uit genoemde periode (behalve de bovengenoemde waren reeds geruime tijd enkele Moabitische teksten bekend; het Moabitisch moet men duidelijk van het Hebreeuws onderscheiden).

Hopelijk zal de vondst van onze teksten ook bijdragen tot een wat bescheidener houding t.a.v. onze kennis van het oude (het klassieke) Hebreeuws. Van de talen die in het eerste millennium v. Chr. in de westsemitische wereld gesproken zijn, kennen wij ongetwijfeld het Hebreeuws het beste, alleen al omdat wij over meer tekstmateriaal beschikken. Maar dit feit moet ons er niet blind voor maken, dat het ons ter beschikking staande aantal teksten nog veel te weinig is om een grondige kennis van alle facetten van het klassiek Hebreeuws te kunnen garanderen. Dit zou ons ook heel wat bescheidener moeten maken, waar het uitspraken geldt dat de ons overgeleverde tekst geen goed Hebreeuws bevat en eventueel gewijzigd zou moeten worden ²⁾. Onze tekst kan tot een zo zeer gewenste voorzichtigheid

²⁾ Vanzelfsprekend kan men de mogelijkheid niet ontkennen, dat bij het herhaald overschrijven van teksten als die van het Hebreeuwse Oude Testament schrijffouten zijn gemaakt en de tekst bijvoorbeeld gecorrumpeerd is. Ik wil slechts waarschuwen tegen het gevaar dat men deze mogelijkheid te snel en zonder grondige argumentatie als waarschijnlijkheid of zekerheid presenteert.

op dit punt bijdragen. Om één enkel voorbeeld te geven. In de gevocaliseerde Hebreeuwse tekst van Spreuken 12:28 vindt men de combinatie ʿal-māwèt („niet-dood” = „onsterfelijkheid”). Het verband is niet eenvoudig te verklaren en één van de oplossingen, die worden voorgesteld, is hier niet ʿal-māwèt te lezen omdat een dergelijke verbinding (die alleen uit deze plaats bekend is) geen goed Hebreeuws zou zijn en binnen het kader van die taal ondenkbaar. Tot op heden was een dergelijke verbinding ook niet uit andere westsemitische talen bekend, doch nu duikt er één in Deir-ʿAlla op: ʿl-ṅḅ („niet licht” = „duisternis”). Dit moet ons t.o.v. het Hebreeuwse ʿal-māwèt ook veel voorzichtiger maken.

Volgens Oudtestamentische overlevering heeft het gebied van Deir-ʿAlla tot het terrein van een Israelitische stam behoord. In de tijd waaruit de tekst stamt was het echter geruime tijd voor Israel verloren gegaan. Op dit punt zitten ook enkele vragen, die met het huidige materiaal helaas moeilijk te beantwoorden zijn. De tekst zelf bevat — zoals gezegd — geen spoor van typisch Israelitische vroomheid en het ligt voor de hand dat de tradities die aan de tekst ten grondslag liggen (een Bileam-traditie, die speciaal in het Overjordaanse thuis hoorde) van veel oudere datum waren. Het valt echter niet te bewijzen dat deze tradities in voorgaande eeuwen ook aan deze plaats gebonden waren, evenmin dat het heiligdom in voorgaande eeuwen (in zoverre er toen op die plaats een heiligdom stond, hetgeen niet geheel uit te maken valt)³⁾ aan de zelfde goden gewijd was, als degenen die in onze tekst worden genoemd. Onmogelijk is dit alles uiteraard niet; in het oude Israel kwam veel godsdienstigheid voor, die door de profeten als afgodisch werd aangemerkt; de vele verwijzingen naar afgoderij en de vele verwijten op dit punt in het Oude Testament spreken boekdelen. Bovendien had het Overjordaanse (ook dat deel dat door stammen bewoond werd die tot Israel behoorden) in vele opzichten een eigen karakter, maar *bewijzen* voor dit alles zijn met het huidige materiaal niet te leveren.

De onverwachte vondst van de tekst heeft het opgravingsteam ook in dit opzicht verrast, dat een bepaald deel van het geplande opgravingswerk niet meer voltooid heeft kunnen worden. Dit feit werkt nu ook door bij het interpreteren van de tekst. Van de ruimte waar de tekst oorspronkelijk heeft gestaan is zeer weinig bekend. Dat houdt ook in, dat niets over de eventuele functie van de ruimte bekend is; immers, indien we hier iets meer van

³⁾ Omstreeks 1200 v. Chr. stond op die plaats een heiligdom. In een deel van de tussenliggende periode schijnt er evenwel geen gebouw te hebben gestaan. Verdere precisering op dit punt is bijzonder moeilijk. Voor het ogenblik lijkt het me daarom beter geen verdere conclusies op dit punt te trekken. Men kan slechts hopen dat voortgaand archeologisch onderzoek hier helderheid zal brengen.

wisten, zouden we ook meer over de functie van de tekst weten. Deze tekst was geschreven op pleister (fig. 41-42) dat op een voorwerp was aangebracht, dat waarschijnlijk de vorm van een stele had. De vraag die opkomt, en die nu ternauwernood te beantwoorden is, is, waarom schrijft men zo'n tekst op en dan op een stele; wat is de bedoeling daarvan? Er zijn in het Oude Testament wel voorbeelden dat profetie wordt opgeschreven. Bijvoorbeeld om tot de bekering van het volk bij te dragen (zie o.m. Jeremia 36:2 en vv.) of om als document te dienen dat eventueel tegen het volk gebruikt

Fig. 42. Een groot fragment van combinatie I (ca. 30% van de ware grootte), naar een infrarood foto, in Jeruzalem gemaakt kort nadat het stuk was opgegraven, waarop veel tekens duidelijk te zien zijn. Het met laken en was versterkte fragment is voor vervoer in een blik vastgezet.

kan worden (Jesaja 30:8 en v.), zie ook Jesaja 8:1 en v. waar een profetie in geschreven vorm wordt behandeld als een rechtsgeldig document met de namen van de benodigde getuigen. Het is een verheugend feit, dat er voor het najaar van 1976 een nieuwe expeditie (onder leiding van Dr. FRANKEN) gepland is, die de situatie op de plaats waar 9 jaar geleden de tekstfragmenten werden gevonden, opnieuw gaat bezien en die hopelijk het in 1967 gestopte werk zal kunnen afronden. De resultaten van een dergelijke opgraving kunnen zeer wel tot een beter verstaan van de teksten en de functie ervan bijdragen.

Uit het voorgaande zal al duidelijk zijn, dat al vult een tekstvondst als deze bepaalde leemten in onze kennis op en is het op grond van het materiaal mogelijk enkele problemen geheel of gedeeltelijk op te lossen, wij tevens voor veel nieuwe vragen en problemen komen te staan. Ik wilde hiervan nog één voorbeeld geven, een punt van een meer ondergeschikt karakter maar toch niet geheel zonder belang. Als na een beangstigend gezicht de profeet Bileam de volgende morgen ontwaakt, barst hij in tranen uit, een groep mensen komt dan onder leiding van een oom van hem vragen wat er gaande is. Dit gegeven uit onze tekst doet ons denken aan een geschiedenis betreffende Saul in 1 Samuel 10. Saul, die in het geheim door Samuel is gezalfd, geraakt in geestvervoering (v. 10), zijn volksgenoten komen — ook onder leiding van een oom — hem vragen wat er gaande is (vv. 13-16). Het lijkt mij niet toevallig, dat in beide gevallen de nieuwsgierigen onder leiding van een oom optreden. Toen men nog alleen over het Oudtestamentische gegeven beschikte, heeft de oom vaak verbazing gewekt, en men heeft voorgesteld het woord oom als aanduiding van de locale Philistijnse gouverneur te zien of om het optreden van de oom als aanwijzing te zien dat Saul's vader reeds overleden was, om welke reden vervanging noodzakelijk werd. Nu wij over beide gegevens beschikken, lijken oplossingen als deze minder aannemelijk. Het lijkt nu waarschijnlijk dat we te doen hebben met aanwijzingen van een opvallend verschijnsel binnen een zogenaamde patriarchale maatschappij-structuur. Namelijk, dat hoewel de vader normaliter in een dergelijke maatschappij de centrale rol vervult, zolang hij bij machte is dit te doen, er bepaalde plichten en rechten (of bepaalde rollen) zijn die niet door hem worden vervuld (ook al zou hij in staat zijn dit te doen) doch door de broer of door de oom. Maar al weten wij nu (mede door het gegeven uit Deir ʿAlla) meer over dergelijke verschijnselen dan geruime tijd het geval was, eigenlijk is niet meer dan een tip van de sluier opgelicht en beseffen we dat ons zodoende een glimp van een nieuw niet onbelangrijk terrein is gegund, waarvan we nog te weinig weten (en kunnen weten).

Toch is juist dit oproepen van nieuwe problemen een van de meest fascinerende facetten van een grotere tekstvondst als die van Deir ʿAlla. Een dergelijke vondst kan zodoende stimulerend werken op het wetenschappelijk onderzoek, dat zonder deze impulsen het risico zou lopen in een vast stramien te verzeilen en zodoende te verdorren.

Als aanhangsel bij het voorgaande artikel volgt hier nog een vertaling van enkele passages uit de tekst; de lezer kan zich zo een beter beeld van de inhoud vormen. Omdat de tekst zwaar beschadigd is (fig. 42), zou een vertaling van hetgeen bewaard is zeer moeilijk begrijpelijk zijn en — op het eerste gezicht — de indruk maken geen enkele samenhang te bezitten. Om

deze reden zijn tussen haakjes ontbrekende delen zo goed en zo kwaad als dat gaat gereconstrueerd. Men moet wel bedenken, dat de aard van de tekst een precieze reconstructie in de meeste gevallen beslist onmogelijk maakt. Omdat ook elders in de vertaling onzekere interpretaties cursief zijn gedrukt, zijn ook de onzekere gevallen van reconstructie in dit lettertype gezet.

1. Een deel van Bileam's profetie uit de eerste combinatie.

Hij sprak tot hen: gaat zitten en ik zal U vertellen wat Shgr (?) (*mij heeft gezegd*); komt en ziet de werken van de goden. De *Shadday*-godinnen kwamen te samen, de *Shadday*-goden vergaderden in een bijeenkomst en spraken tot (*Shgr de volgende woorden:*) *laat niet* een overvloedige massa regenwater de grendelen van de hemel verbreken (?). In uw wolk is duisternis en *diepe* donkerheid. Wil toch niet de vrees voor U uitgieten, de vrees (*verspreiden.....*)... Zeg toch nooit: „de zwaluw (?) heeft de adelaar beledigd”. Dan (namelijk als de godin dit zegt en daarna handelt) zal de stem van de gieren weerklinken (*in de bewoonde wereld...*)... De jongen van de aalscholver (?), de zwaluw, de roofvogels uit het moeras en de mus (*zullen wonen in het vruchtbare land, waar zij niet behoren*). De Straf zal op de plaats, thans geschikt voor het fokken van schapen, hazen brengen (hazen namelijk zijn dieren die als schadelijk worden beschouwd). *Vrees* zult gij ondergaan, O gij die (*slechtheid*) najaagt..... en aan toorn onderworpen zijn. O gij, die misdoet, luistert naar de vermaning, gij tegenstanders van Shgr (?). ... (*Komt de bestraffing*) dan zal men geen aandacht schenken aan de wijzen; de orakelpriesteres, de maakster van de heilige myrrhe-olie en de priesteres (*zullen gesmaad worden; men zal*) de sheikh het slavenkleed (*aandoen*). O tegenstanders bedenk dit, bedenk dit... (*Toen er onheil was in het verleden*) kwamen zij in drommen (*de vijanden*), de doven hoorden reeds van verre (*hun opmars*)... allen leden verdrukking. Maar Shgr en Athtar (*kwamen ter hulpe*), (*zoals*) een panter een biggetje (*doet vluchten*), zo deed zij (de godin) (*de vijanden*) vluchten...

2. Een deel van de vervloekingen voorkomend in de tweede combinatie.

El zal *tot* graven maken het (*huis van...*; een plaatsnaam hier bedoeld??). Geen reiziger zal daar een huis binnentreden, geen bruidegom zal (daar) een huis binnengaan... Van de stammen der mensheid en van de pleinen (*van de steden zult ge verdreven worden*)... Niemand zal U om raad vragen, niemand zal Uw advies inwinnen... (*Voor het kleden van een menigte mensen*) zal U maar één kleed ter beschikking staan... Gij zult de eeuwige slaap slapen als een *deel* (*toevallend aan de maden*)...

3. De reactie van de hoorders op Bileam's vervloekingen in de tweede combinatie.

(Zij spraken tot Bileam de zoon van Beor: Ge hebt) in domheid en onwetendheid een verderfelijk woord op de tong (genomen). Wij zullen tegen U procederen en het zal U onmogelijk zijn nog eens te vervloeken.

Leiden, augustus 1976

J. HOFTIJZER

BOEKENNIEUWS

Een reusachtige Soedanees-Franse onderneming

Een aankondiging van ANDRÉ VILA's *The Archaeological Survey of the Nile Valley, South of Dal Cataract* (Sudanese Nubia), 1, is vanwege zijn oriënterend en up-to-date karakter in *Phœnix* op zijn plaats. Het is het eerste deel (4°, 43 p., 5 ill., Paris, 1975; prijs: 16 F) van een serie, die de Oudheidkundige Dienst van de Soedan samen met de „Section Française de Recherches Archéologiques” publiceert. VILA, hoofd van laatstgenoemd gemengd team, geeft in deze aflevering een algemene inleiding.

Systematische archeologische verkenning van de Soedan houdt de inventarisatie in van niet minder dan tweeëneenhalf miljoen km² met ongeveer tweeduizend vindplaatsen. Deze enorme arbeid is echter onmisbaar. Zowel voor een verantwoorde organisatie van toekomstige opgravingen als om die plaatsen te kunnen behoeden wanneer de aanleg van bouwwerken of van akkerland overwogen wordt.

Het dringendst leek de bewerking van het Nijldal. Aldus werd besloten. Enkele jaren geleden zijn Fransen en Soedanezen bij de Zuidelijke grens van het stuwmeer, dat aan de nieuwe dam van Assoean te danken is, begonnen.

In hoofdstuk 1 beschrijft VILA doelen, wetenschappelijke normen en technisch kader van het project. Het dokumentatiesysteem wordt in het tweede chapter uiteengezet, onder meer het gebruik van kaarten en luchtfoto's. Het laatste hoofdstuk houdt zich met de geplande verdere publikaties bezig. Een samenvatting in het Frans vormt het slot.

Het belangwekkende boekje is uitgegeven door het Franse Centre National de la Recherche Scientifique. De „Commissioner for Archaeology” van de Soedan, NEGM-ED-DIN MOHAMMED SHERIF, droeg een uitvoerig voorwoord bij.

M. HEERMA VAN VOSS

Eretz Israel XII

Tot de belangrijkste publikaties van de Israel Exploration Society kan de reeks *Eretz Israel* gerekend worden. Deze studiën op het gebied van de archeologie, geschiedenis en geografie van het bijbelse Israël, verschijnen in de vorm van kloeke boekwerken die elk opgedragen zijn aan de nagedachtenis van recentelijk overleden vooraanstaande medewerkers van de IES. Daarbij verschijnen de delen van *Eretz Israel* steeds vlugger na elkaar, zodat er momenteel al echt sprake is van een jaarboek. Wie oudere delen doorbladert merkt al gauw dat het internationale niveau steeds duidelijker wordt. Bestonden de eerste delen nog practisch uitsluitend uit Hebreeuwse bijdragen,

in het nu verschenen vol. XII ¹⁾ tellen we 211 blz. Hebreeuwse tekst tegenover 125 blz. in het Engels. Alle bijdragen zijn voorzien van een vertaalde samenvatting, hetzij in het Engels, hetzij in het Hebreeuws.

Volume XII is gewijd aan de nagedachtenis van NELSON GLUECK (1900-1971). GLUECK was één der bekendste en belangrijkste leerlingen en medewerkers van W. F. ALBRIGHT. Tussen 1930 en 1947 trad hij niet minder dan acht jaar op als directeur van de American School of Oriental Research in Jeruzalem. Onder de vele Angelsaksische archeologen die tussen 1930 en 1970 actief waren in Palestina, nam hij in dubbele zin een bijzondere plaats in: ten eerste was hij één der allereerste joden die zich met de moderne bijbelse archeologie gingen bezighouden. En ten tweede had hij, de Amerikaanse Reform-rabbiijn, een gedegen opleiding gehad in de Duitse Oudtestamentische wetenschap. De dissertatie die het gevolg was van een vierjarig verblijf in Duitsland, *Das Wort Heseb im alttestamentlichen Sprachgebrauch als menschliche und göttliche gemeinschaftsgemässe Verhaltensweise* (1927, 1961²⁾), geldt nog steeds als een voorbeeld van een goed woordonderzoek. Van hoeveel dissertaties is na 35 jaar een herdruk nodig?

GLUECK'S belangstelling veranderde echter na een bezoek aan Palestina. Hij werd de grote onderzoeker van de woestijngebieden ten oosten en ten zuiden van het eigenlijke land van Israël. Door hem werden de eerste stelselmatige oppervlakte-onderzoekingen verricht in grote delen van Transjordanië en in de Negev. Ontelbaar zijn de resten van oude nederzettingen die hij voor het eerst ontdekte en beschreef. En hoewel veel van zijn identificaties, beschrijvingen en dateringen ook de toets van latere onderzoekingen niet konden doorstaan, blijft toch op GLUECK de verdienste rusten dat hij het onderzoek in deze randgebieden op gang gebracht heeft. Van zijn vele publikaties breng ik slechts in herinnering: het ook in het Nederlands vertaalde „Rivieren in de Wildernis” en het prachtige „Deities and Dolphins” (1965), nog steeds het enige echte overzicht van de cultuur en geschiedenis der Nabateërs.

Van deze belangstelling voor de woestijn en Jordanië vindt men uiteraard in *Eretz Israel* XII het nodige terug. Van de 47 bijdragen zijn n.m.m. de belangrijkste: die van W. G. DEVER en S. GITTIN met publikatie van veel nieuw MB I materiaal; van Z. MESHEL over het identificatie-probleem van Tell El-Kheleifeh, Elath en Ezion-Geber (T. Kheleifeh = Ezion Geber, Elath = °Aqabah); van RACHEL HACHLILI over de architectuur van de Nabateese tempels (met veel plattegronden); en van M. GICHON over de neder-

¹⁾ *Eretz-Israel* Vol. XII „Nelson Glueck Memorial Volume”. (Israel Explor. Soc., Jerusalem 1975, xxiv + 336 pp tekst, veel figs in de tekst, 47 pls + foto van Glueck, geb. \$ 25, leden IES 25% reductie).

zettingen langs de Romeinse *limes* in de Negev. De band is erg goed verzorgd, met fraaie illustraties.

Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land

De Israel Exploration Society besloot enige jaren geleden op initiatief van prof. Y. YADIN, om ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan een encyclopedie samen te stellen van een halve eeuw opgravingen in Israel. Van dit tussen 1970 en 1974 in het Hebreeuws verschenen werk zijn nu de eerste twee delen (van in totaal vier) ook in een Engelse vertaling beschikbaar²⁾. De encyclopedie geeft een indrukwekkend overzicht van een halve eeuw opgravingen in Palestina. Zo vinden we in deel I o.a. Akko, Ai, Berseba, Bethlehem, Caesarea en in deel II Tell El Far'ah (noord), Gaza, Gezer, Hazor, Jericho, Jeruzalem. De tekst is helder geschreven en rijkelijk geïllustreerd. De bijdragen worden zelden „technisch” en van de bespreking van het aardewerk is meestal afgezien. In elk deel is op het schutblad een kaart afgedrukt met de plaatsen die ter sprake komen. Verder bevat elk deel een chronologisch en historisch overzicht, zodat de gemiddelde lezer zich snel zal kunnen oriënteren. De korte bibliografieën na elke bijdrage zijn in deel I bijgewerkt tot 1973 en in deel II tot 1974. Sommige auteurs hebben kans gezien om zeer recente vondsten te verwerken en het artikel over Jeruzalem geeft de stand van zaken van ongeveer halverwege 1975 weer.

Het behoeft wel geen betoog dat de vakman bij dit voor een wijder publiek bestemde werk zijn vraagtekens zet. Ik noem er enkele:

- 1) Een vrij groot aantal slordigheidjes en schoonheidsfoutjes schijnt bij een Israëliësch werk te horen. Er zijn inconsistenties in spelling en transscripties. De *PEQ* kan in '66 en '69 niet meer geciteerd worden als *PEF QSt*. Artikelen in de *IEJ* zijn nooit in het Hebreeuws. Omdat veel illustraties overgenomen zijn uit andere publikaties, met name uit het Hebreeuwse *Qadmoniot*, vindt men soms letters en cijfers die verwijzen naar een niet aanwezige tekst. De goede kleurenfoto's zijn ingebonden zonder veel verband met de tekst, die over de mozaïeken van En-Gedi staan resp. 20 en 60 blz. verder dan de tekst, zonder een enkele verwijzing. Trouwens i.h.a. mist men interne verwijzingen.
- 2) Het begrip „Heilige Land” wordt nergens gedefinieerd. Een artikel over Byblos ontbreekt, maar het even Phoenicische Achzib is wel opgenomen. Geldt in het noorden de huidige staatsgrens? In het oosten vinden we

²⁾ M. AVI-YONAH, ed., *Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land*, vols I en II (Oxford University Press, London 1975 en 1976, 340 blz. per deel, geb. £ 9,— per deel).

o.a. Beidha, Dibon, Geraza, Golan (sic), maar mist men Amman. Wel het slechts 17 km ten westen van Amman liggende 'Iraq al Emir. Of volgt Amman nog onder de „R”?

- 3) Het spreekt vanzelf dat een dergelijke opzet het voordeel heeft dat de lezer zich nu snel kan oriënteren over een bepaalde plaats. Aangezien vondsten van de oudste tijden tot het begin van de Turkse tijd behandeld worden, is dit enorm practisch. Vaak immers is het materiaal uit bijv. de Kanaänitische tijd, de Hellenistisch-Romeinse tijd of uit de Middeleeuwen in geheel verschillende periodieken gepubliceerd en hier vindt men alles in het kort bij elkaar. Maar het spreekt evenzeer vanzelf dat een dergelijke aanpak in een land waar zóveel gegraven wordt, verouderd is op het moment dat het geschreven wordt. Zo ontbreken de resultaten van de laatste campagnes in Berseba en de nu al enige jaren aan de gang zijnde Amerikaanse opgravingen in Caesarea worden helemaal niet genoemd. De recente ontdekkingen van prof. MAZAR, van wat hij beschouwt als het „Beth Millo” van het Israëlitische Jeruzalem, zouden wel eens tot een totale herschrijving van vele pagina's over Jeruzalem kunnen nopen.
- 4) Wanneer nog mogelijk zijn steeds de oorspronkelijke opgravers gezocht om als auteurs op te treden. Hoewel JOSEPH AVIRAM zich veel moeite getroost heeft om althans de dateringen enigszins te harmoniëren, hebben toch een aantal auteurs duidelijk kans gezien om hun stokpaarden te beklommen.
- 5) Sommige bijdragen dragen duidelijke sporen van redactionele bekorting. Zo wordt nu niet duidelijk waarom in het art. over Beth-Shean „Filistijnen” steeds tussen aanhalingstekens staat. (Dit vanwege een nu oudere datering van de antropomorfe sarcofagen en de waarsch. Egyptische of Myceense herkomst van de aldus begravenen. Maar vgl. TRUDE DOTHAN in haar bijdrage over Deir El Balah.)
- 6) „Archeologie” wordt uitsluitend historisch opgevat. De vraag is steeds: wat is hier gebeurd? Dit is een betreurenswaardige eenzijdigheid van de Israëlitische archeologie, die nog maar heel langzaam verandert. Nu zoveel materiaal beschikbaar is zou een nieuwe *systematische* behandeling uiterst wenselijk zijn. Er is dringend behoefte aan een nieuwe „BARROIS” en Israël heeft bekwame mankracht genoeg! In een werk als de nu besproken encyclopedie mist men toch wel erg sterk artikelen over bijv. Agriculture, Art, Burial, City etc.

Niettegenstaande deze opmerkingen kan ik wat wèl geboden wordt van harte aanbevelen. Ook de vakman is dankbaar dat hij hier nu bijeen vindt

wat anders zeer verspreid gepubliceerd is, of nauwelijks gepubliceerd is, of alleen in het Hebreeuws. Zeker de belangstellende leek zal bij de gekozen opzet vinden wat hij zoekt, bijv. vóór of na een reis naar Israël. En gezien de huidige koers van het Eng. pond: waar krijgt men vandaag voor deze prijs zoveel informatie in een dergelijke fraaie uitvoering?

Groningen

C. H. J. DE GEUS

Het post-exilische Juda

N. AVIGAD publiceert in *Bullae and Seals from a Post-Exilic Archive* (Jerusalem 1976; *Qedem*, vol. 4; gr. 8vo., geb., 36 + 32 p., 15 pl.) een groep van 70 bullae (ronde of ovalen kleiplakjes, waarop een zegel is afgedrukt, oorspronkelijk gehecht aan oorkonden ter waarmerking) en twee originele zegels, van onbekende herkomst, in 1974 bekend geworden. De zegels zijn een officieel, conisch zegel met het opschrift *yhd* (de Aramese naam voor de Provincie Juda in de Perzische tijd), en het zegel van „Sjelomit, dienaar van Elnatan, de gouverneur”. De bullae bevatten 12 verschillende zegelafdrukken met inscripties: *yh(w)d*, al of niet gevolgd door een eigennaam; „Elnatan de gouverneur”; voorts een aantal personen, soms met hun patronimica, waarvan één wordt aangeduid als schrijver. Na een zorgvuldige paleografische analyse komt AVIGAD tot de conclusie dat de zegels uit het einde van de 6e eeuw v. C. moeten stammen, en aansluiten bij de vele zegelafdrukken op kruikhandvaten, gevonden te Ramat Raḥel, Tell en-Naṣbe en elders, die meestal uit het begin van de 5e eeuw v. C. dateren. De zegels zijn gebruikt door het Perzisch bestuursapparaat — de gouverneur en zijn ambtenaren — van Juda. De bullae stammen van officiële oorkonden; de kruikhandvaten, officieel gemerkt, passen in het systeem van inning van belastingen en heffingen in natura. De auteur beperkt zich niet tot deze analyse, maar trekt hieruit belangrijke historische conclusies. Juda, blijkbaar wél een zelfstandige provincie in het Perzische Rijk en niet een onderdeel van de Provincie Samaria, heeft een reeks gouverneurs gehad, waarvan uit het O.T. alleen Sjesjbazzar en Zerubbabel (tot ca. 515 v. C.) en Nehemia (ca. 445 v. C.) bekend zijn. Vóór Nehemia waren er de „vroegere gouverneurs, die mij voorafgingen, en het volk zware lasten oplegden, en van voedsel en wijn, benevens 40 sikkels zilver namen” (Neh. 5:15). De in de bullae genoemde gouverneur, Elnatan, en de twee van de kruikhandvaten bekende Jeho'ezer en Achzai, moet men z.i. met deze gouverneurs identificeren. Het waren „reliable non-entities” uit de Judese bovenlaag, die de vermoedelijk wegens hun te nationalistische en Davidische pretenties verwijderde Sjesjbazzar en Zerubbabel vervingen.

Het schrift van de bullae is Aramees, maar met archaische trekken, die AVIGAD wil toeschrijven van invloed van de Hebreeuwse schrijfductus, die inwerkte op het met de teruggekeerde ballingen uit Babylonië meegebrachte kursievere Aramese schrift. De taal is Hebreeuws. Alle namen van de zegel-inscripties vinden hun parallellen in de boeken Ezra en Nehemia, maar identificaties blijven riskant, mede i.v.m. het aangenomen tijdverschil. Van de twaalf namen zijn er twee duidelijk theofore (Elnatan; Eleazar); de rest zijn z.g. hypocoristica, waarbij het theofore element *yh* is afgefallen.

In *Deernis met haar puin* (Kok, Kampen 1975; 62 p.; „Kamper Cahiers” No. 27) houdt H. H. GROSHEIDE zich intensief bezig met dezelfde periode als AVIGAD: het post-exilische Juda, speciaal de tijd van Nehemia. De titel, een citaat uit Ps. 102:15, maakt duidelijk dat het om de stad en de muren van het na-exilische Jeruzalem gaat, waarvan de ruïne en herbouw in Nehemia (vooral 2:11-15; 3:1-32 en 12:31, 37-39) wordt beschreven. De bedoeling van de schrijver is een historisch-exegetisch onderzoek van de genoemde tekstgedeelten, ten einde een beter zicht te krijgen op Jeruzalem in de 5e eeuw v. C. Daarbij wordt, voorzichtig en kritisch, gebruik gemaakt van de resultaten der opgravingen. Het is duidelijk dat zo'n exegetisch onderzoek niet zonder meer bij Nehemia kan beginnen: de gecompliceerde en onvolledig bekende oudere en jongere bouwgeschiedenis van Jeruzalem vormt de onmisbare achtergrond, waartegen de situatie en activiteiten ten tijde van Nehemia moeten worden gereconstrueerd. Aan deze voorgeschiedenis wordt in hoofdstuk II, „De stand van het onderzoek”, ruime aandacht besteed. Na zijn zorgvuldig onderzoek komt de schrijver o.a. tot de conclusie, dat schriftelijke en archeologische gegevens ontoereikend zijn voor een volledig en duidelijk beeld van Jeruzalem in de 2e helft van de 5e eeuw v. C. Men kan echter wel redelijkerwijze veronderstellen dat Nehemia's Jeruzalem omvat heeft: a) de gehele zuidoostelijke heuvel („Davids Stad” en de Ofel), maar met een verkleind oppervlak, omdat de muur *op* de heuvel gebouwd werd; b) het tempelplateau met zijn omvang uit Salomo's tijd (kleiner dan het huidige); over de plaats van de tempel is geen zekerheid; c) tot de stad behoorden waarschijnlijk ook stadsdelen ten westen en wellicht ten noordwesten van het tempelplateau; d) een gedeelte aan de zuidelijke punt, inclusief de nu open vijver Siloam. De localisatie van de in Nehemia genoemde punten (poorten, vijvers, Ofel) is onzeker, maar er zijn redelijke suggesties.

Deze voorzichtige en goed gedocumenteerde studie verschijnt op een moment, waarop het archeologisch onderzoek van Jeruzalem nog in volle gang is. Dat was voor de schrijver wellicht een nadelige factor; maar de lezer zal dankbaar profiteren van het kritische overzicht van feiten en interpretaties,

dat hem zal helpen bij het volgen van het voortgaande archeologische onderzoek (zie ook het artikel van Mevr. BLOK-v. D. BOOGERT in dit nummer!).

K. R. VEENHOF

Archaeological Excavations in the Greek Islands

Het door Dorothy Leekley en Robert Noyes uitgegeven boek met bovengenoemde titel (Noyes Press, Park Ridge NJ, 1975; 8vo, xiv + 130 p.; prijs, gebonden, 15 dollar) geeft een beschrijving van opgravingen op de Griekse eilanden tot ca. 1974-75. Geografisch beslaat het boek zowel de eilanden in de Aegeïsche Zee, inclusief Kreta, als de eilanden in de Ionische Zee ten westen van het Griekse vasteland. Chronologisch omvat het alle perioden tot en met de Romeinse.

De opgravingen zijn per eiland geregistreerd. De eilanden zijn weer in geografische groepen ingedeeld (vraag: wat doet Kythera bij de Ionische eilanden?). Van iedere plaats van opgraving worden de namen van de betrokken archeologen en de jaren waarin zij er actief waren genoemd; voorts wordt er een beknopte beschrijving gegeven van de resultaten en wordt de datering van de vondsten vermeld, met verwijzing naar gepubliceerde verslagen.

Aldus is een handig naslagwerk ontstaan dat vooral de specialist en de student goed van pas zal komen, met name door de bibliografische gegevens. In dit verband is het verheugend in het Voorwoord te lezen dat twee soortgelijke publicaties — over het vasteland van Griekenland — op stapel staan.

De bruikbaarheid van het voor ons liggende eerste deel in deze serie wordt echter in nogal sterke mate beperkt door het volledig ontbreken van landkaarten en plattegronden. Het door de auteurs in het vooruitzicht gestelde vierde deel in de serie, waarin kaarten zullen worden gepresenteerd, is een schrale troost. Deze onmogelijkheid de genoemde plaatsen direkt, aan de hand van bijbehorende kaarten, te lokaliseren treft vooral ook de geïnteresseerde Griekenland-reiziger.

De Griekse plaatsnamen worden in een nogal inconsistente Engelse spelling weergegeven. Dit komt ook duidelijk tot uiting in het overigens zeer bruikbare register achterin het boek.

Nog twee opmerkingen: Het boek is niet goedkoop; de Nederlandse archeoloog die S. MARINATOS assisteerde bij diens opgraving van de Minoïsche villa te Vathypetro op Kreta is niet BRUNSTIG (p. 98) doch (prof. dr. H.) BRUNSTING.

Amsterdam
Archeologisch-Historisch Instituut

J. H. CROUWEL

Twee oudtestamentische studies

In de door Van Gorcum (Assen/A'dam) uitgegeven „*Studia Semitica Neerlandica*” verschenen binnen de tijd van één jaar, in Engelse vertaling, twee Nederlandse studies op het gebied van het O.T. Ze werden eerder, in een voorlopige editie, als proefschrift verdedigd, en zijn illustratief voor de verscheidenheid van vragen en methoden der oudtestamentische wetenschap.

Als deel 17 verscheen nog in 1975 van de hand van Dr. J. P. FOKKELMAN te Leiden, *Narrative Art in Genesis. Specimens of stylistic and structural analysis* (8vo., geb., 244 p.). Het is een primair literaire analyse van twee korte verhalen („De Toren van Babel”; „Jacob te Bethel”) en een verhalencomplex (de „Jacob-cyclus”) uit Genesis, met de bedoeling deze verhalen zoals ze ons zijn overgeleverd in geschreven vorm van binnenuit te interpreteren, door het aan het licht brengen van hun eigen stijl en innerlijke structuur, ze behandelend als specimina van een ontwikkelde verhaalkunst en doordachte compositie. Op deze wijze wil de schrijver mede het contact tussen de oudtestamentische wetenschap en de moderne literatuurwetenschap verstevigen. De geboden, scherpzinnige analyses leveren het bewijs van een opmerkelijke structuur en compositie: symmetrische opbouw of „concentrische ordening” rond een centraal gedeelte, dat als scharnier fungeert tussen twee in sterke mate parallel lopende verhaalgedeelten, die elkaars spiegelbeeld kunnen zijn; daardoorheen „Leitmotive” en „Leitworte”, sober, maar doeltreffend gebruikt. Na deze compositietechniek voor twee korte verhalen aangetoond te hebben test de auteur die op de Jacob-cyclus; ze blijkt ook daar, in een groter kader, te herkennen. De 15 verhalen van deze cyclus bevatten een kerngedeelte van 6 verhalen (uiteen te leggen in driemaal twee scènes), dat wordt voorafgegaan door verhalen rond het vertrek uit, en gevolgd door verhalen rond de terugkeer naar Kanaän. Het verbindende en spanning gevende element is de uitwerking van het geboorte-orakel over Jacob en Ezau, dat door Jacobs gedrag beslissende betekenis krijgt, waardoor het conflict met Ezau begin en einde beheerst, terwijl in het centrale gedeelte enerzijds „de versterking van Jacobs levenslijn” en anderzijds de conflicten met Laban het kader bepalen. Dit maakt duidelijk dat dergelijke analyses niet slechts een literaire functie hebben. Ze hebben ook consequenties voor het verstaan van de zin en functie der verhalen, zoals de schrijver duidelijk laat zien, o.a. door de analyse van centrale motieven (in de Jacob-cyclus de familie-geschiedenis als nationale geschiedenis en heilsgeschiedenis; de rol van Gods zegen; en God als beslissende agens) en „Leitworte”. Deze boeiende studie toont zo aan dat literaire analyse ook voor de exegese van betekenis is. Tevens betekent dergelijk onderzoek een

bijdrage tot de literatuurgeschiedenis van het oude Nabije Oosten, omdat de verhalen van het O.T. daarin een belangrijke plaats innemen.

Als deel 18 van de genoemde serie verscheen, van de hand van Dr. C. H. J. DE GEUS, *The Tribes of Israel. An investigation into some of the presuppositions of Martin Noth's amphictyony hypothesis* (1976; 8vo., geb., 258 p.). Het is een kritische analyse van de belangrijkste vooronderstellingen van NOTH's bekende amphictyonie-hypothese: het systeem (de systemen?) van Israels twaalf stammen en het veronderstelde sedentarisatie-proces, als model ter verklaring van Israels oudste geschiedenis. Het eerste caput geeft een (critisch) overzicht van „Israel in de moderne historiografie”, waarin het kader van deze studie wordt afgebakend. Hoofdstuk 2 (p. 69-119) onderzoekt de gegevens betrekking hebbende op het systeem der twaalf stammen (speciale aandacht voor Jozef, Levi, en Gilead of Gad, en voor de vraag of er niet eerder twee systemen bestonden). In hoofdstuk 3 (p. 120-192) wordt de vraag naar oorsprong en wezen van Israels (natiomade) eenheid onderzocht, met o.a. een analyse van de oudste sociale en economische structuren, van de ethnische aspecten, en van historische factoren, zoals de verovering van Kanaän, het patriarchale milieu en het *‘Apiru*-probleem, waarbij ook de oudste ontwikkeling van het Jahwisme aandacht ontvangt. Het slothoofdstuk is gewijd aan de instituties van de amphictyonie: het centrale heiligdom, de „heilige oorlog”, de richters, e.d.

Het zijn even fundamentele als moeilijke vragen die dit waardevolle boek aan de orde stelt. Ze vragen een veelzijdige benadering op basis van een brede competentie, met gebruikmaking van taalkundige, literaire, historische, archeologische en godsdiensthistorische gegevens. Het is de verdienste van de auteur zijn thema inderdaad op deze wijze aangepakt te hebben. Door zijn kritische analyses van (vermeende) feiten en interpretaties, door eigen onderzoeksresultaten en door aandacht te vragen voor nieuwe gezichtspunten (vooral op het sociaal-economische vlak) heeft hij een waardevolle bijdrage geleverd tot het onderzoek van de geschiedenis van Oud-Israel. Zijn voornaamste conclusies zijn op pag. 210-212 onder 20 punten kort samengevat; verscheidene daarvan zullen discussie uitlokken, en aanleiding zijn tot verder onderzoek (b.v. de nos. 7, 10, 13 en 15). Dat zal de schrijver niet verbazen, die beter dan wie beseft hoe moeilijk de door hem onderzochte problemen zijn en hoezeer daarbij niet slechts wetenschappelijke, maar ook religieuze overtuigingen in geding zijn. In zijn boek zijn deze vragen duidelijk geanalyseerd en heeft hij na zorgvuldig onderzoek zijn mening bepaald.

K. R. VEENHOF

